

TSENELANO YA MERALOKO YA SETŠO LE DIPALO

KA

MAITE CATE MATHEKGA

E TŠWELEDITŠWE GO YA KA DINYAKWA TŠA LENGWALO

LA

MASTASE (MASTER OF ARTS) MO GO SENTHARA YA M.E.R.

MATHIVHA DIPOLELONG TŠA AFRIKA, BOKGABO LE SETŠO

KAROLONG YA SESOTHO SA LEBOA

GO LA

YUNIBESITHI YA VENDA

MOHLAHLI: NGAKA L.E. MPHASHA

MOTHUŠAMOHLAHLI: PROFESA M.A. MAKGOPA

TŠATŠIKGWEDI: 20 DIBOKWANE 2018

BOIKANO

Nna, Maite Cate Mathekga, ke ikana gore lengwalonyakišišo le la Mastase mo Yunibesithing ya Venda le tlišwa ke nna le gore ga sa nka la tlišwa ke motho mabapi le tikrii mo goba yunibesithing ye nngwe. Ke mošomo wo o ngwadilwego ke nna, gomme le dipuku tšeo di thušitšego tšweletšong ya mošomo wo di laeditšwe.

Tshaeno.....

Tšatšikgweledi.....

DITEBOGO

Sa mathomo ke rata go leboga Jehofa yo a mphilego bohlale, temogo le dikgopolo tša go ngwala mošomo wo.

Ke rata go leboga batho ka moka bao ba kgathilego tema mošomong wo. Ke leboga kudu mohlahli wa ka, Ngaka Lekau Eleazar Mphasha. O nyogile o theoga le nna ka gare ga leeto le letelele, o sa lape ebile o sa mphelele pelo. Ke re gola o lekane le tlou, tšhukudu go wena e be mošemane. Thakgaletswalo ya ka, Molebogeng le mokgonyana wa ka Kgabaiphiwe Mafora! Ke leboga thekgo le tlhohleletšo yeo le mphilego yona. Ge nka be e se ka lena, ke be nka se e namele thaba ye.

Bana ba ka, barategi e lego Mokgokong, Moneri le Mohale! Ke leboga go menagane ge le kgonne go kwešiša nako ya ka ya botswadi yeo le bego le e hloka, e utswitšwe ke mošomo wo. Le tloga le kgathile tema ye bohlokwa bophelong bja ka.

Nka dira phošo ge nka lebala mma wa ka montedi. Ke se ke lego sona ka baka la lerato le borutho tšeo o mphilego tšona go tloga bonnyaneng go fihla le lehono.

Nka dira phošo ge nka lebala baratho ba ka, e lego Rahab le Precious Mabale. Le bile bohlokwa mošomong wo. Go ba gona ga lena go dirile gore ke fihle mo ke lego gona lehono.

Ke neela mošomo wo go sesi Jane le dikgaetšedi tša ka tše tharo, e lego Paul, Solomon le Shadrack. Tsebang gore ke tloga ke ithekgile le go ikgantšha ka lena.

E NEELWA KA TLHOMPHO

Go mma wa ka montedi, bana bešo ka moka, lapa la ka leo le rategago le go morwedi wa ka le lapa la gagwe la ga Mafora. Ke re hle, nke re gomarelane re be ngata e tee.

KAKARETŠO

Maikemišetšo a nyakišišo ye ke go laetša ka moo Dipalo di tsenelanago ka gona le meraloko ya setšo gammogo le bohlokwa bja yona setšhabeng. Nyakišišo ye e leka go tšweletša kamano magareng ga Dipalo tšeo di dirišwago mehleng ya lehono le meraloko ya setšo yeo e bego e ralokwa mehleng ya kgale. Se se ka fihlelelwa ge go dirwa nyakišišo go lebeletšwe ditšo tša go fapana dikolong tše di kgethilwego sedikothutong sa Rakwadu, Mopani, Profentsheng ya Limpopo.

Nyakišišo ye e ka šomišwa ke banyakišiši ba bangwe bao ba sa tlogo bjalo ka mothopo go laetša gore meraloko ya setšo ya go swana le diketo le morabaraba di na le dika tša go swana le dipalo tšeo di dirwago ka mphatong. Ka gare ga nyakišišo ye go na le meraloko ya setšo yeo e kgethilwego, yona ke ye e latelago: diketo, kgati, morabaraba, moruba le tsheretshere. Ye ke yona meraloko ya setšo ya go tuma setšhabeng sa Maafrika ebile e tloga e nyalelana kudu le dipalo. Se se bontšha gabotse gore dipalo di gona ditšong tša rena tša Afrika le gore ke kgale di le ye nngwe ya karolo ya setšo sa rena. Ke tla rata go hlohleletša boitshepo le boikgantšho setšhabeng sa Maafrika le go barutwana. Nyakišišo ye e tloga e lebešitšwe go tsebo ya setšo le ka moo e ka dirišwago ka gona mehleng ya lehono. E ka tšweletša gape le mekgwana yeo baithuti ba ka rutwago meraloko ye dikolong le go e nyalantšha le dipalo.

Nyakišišo ye e arotšwe ka dikgaolo tše hlano.

Kgaolo ya mathomo ke matseno a lengwalo nyakišišo le, e arotšwe ka tše di latelago:

- Matsenokakaretšo
- Maikemišetšo
- Mokgwanyakišišo
- Nepo ya nyakišišo
- Seo se hlohleleditšego nyakišišo ye
- Tema ye e lemilwego
- Tema ye e lengwago
- Tlhalošo ya mareo

- Peakanyo ya dikgaolo

Kgaolo ya bobedi e tšweletša mekgwa yeo meraloko ya setšo e ralokwago ka gona.

Kgaolo ya boraro e tšweletša ka moo meraloko ya setšo e tsenelanago ka gona le dipalo.

Kgaolo ya bone e tšweletša ka botlalo ka moo meraloko ya setšo e nago le mehola setšhabeng.

Kgaolo ya bohlangano e tšweletša didirišwa tša setšo tšeo di sepelelanago le dipalo.

Kgaolo ya boselela e tšweletša thumokakaretšo.

SUMMARY

The aim of this research is to show that there is an interrelationship between Mathematics and indigenous life. The research strives to find a link between modern day Mathematics and ancient traditional African life. This could be achieved by conducting an ethnographic study of schools within the Rakwadu Circuit of Mopani District, Limpopo Province.

This study can be used by future researchers as a reference that demonstrates that various traditional games such as diketo and morabaraba are identical characteristics to classroom Mathematics. The traditional games chosen are diketo, kgati, morabaraba, moruba and tsheretshere. These are popular games amongst the African community and are closely related to Mathematics. By clearly showing that Mathematics is ingrained in the African tradition and that it has always been a part of our culture, I hope to instil a sense of pride and confidence in the African community and learners. This study also focuses on Indigenous Knowledge Systems (IKS) and how it can still be applied in a modern world and provides an alternative to how learners are taught at schools.

The research consists of five chapters.

Chapter one serves as an introduction of the dissertation and the following information about the research project is provided:

- Background to the problem
- Statement of the problem
- Research questions
- Objectives of the study
- Aim/purpose of the study
- Significance of the study
- Delimitations and limitations
- Definition of concepts
- Outline of chapters

Chapter two starts with conceptual framework. This chapter serves as the literature review of the study.

Chapter three serves as the research design and methodology.

Chapter four provides a data analysis and interpretation.

Chapter five provides conclusion of the study.

Diteng

Letlakala

KGAOLO YA PELE

MATSENOKAKARETŠO

1.1	Matseno.....	1
1.2	Maikemišetšo.....	2
1.3	Nepo.....	3
1.4	Tlhalošo ya mareo.....	4
1.4.1	Setšo.....	4
1.4.2	Meraloko ya setšo.....	6
1.4.3	Dipalo.....	7
1.4.4	Ethnomathematics.....	8
1.5	Tema ye e lemilwego.....	9
1.6	Tema ye e lengwago.....	12
1.7	Seo se hlohleleditšego nyakišišo ye.....	13
1.8	Mokgwanyakišišo.....	14
1.9	Peakanyo ya dikgaolo.....	14

KGAOLO YA BOBEDI

MEKGWA YEO MERALOKO YA SETŠO E RALOKWAGO KA GONA

2.1	Matseno.....	16
2.2	Mehuta ya meraloko ya setšo.....	16
2.3	Thumo.....	28

KGAOLO YA BORARO

TSENELANO YA MERALOKO YA SETŠO LE DIPALO

3.1	Matseno.....	30
3.2	Tsenelano.....	30
3.2.1	Diketo.....	31
3.2.2	Kgati.....	31
3.2.3	Morabaraba.....	32
3.2.4	Moruba.....	33
3.2.5	Tsheretshere.....	34
3.3	Thumo.....	34

KGAOLO YA BONE

MEHOLA YA MERALOKO YA SETŠO

4.1	Matseno.....	35
4.2	Dipoelo tše bohlokwa tša meraloko ya setšo.....	35
4.2.1	Kgomagano ya setšhaba ka kakaretšo.....	36
4.2.2	Thibelo ya bosenyi.....	38
4.2.3	Maikarabelo le ponelopele.....	40
4.2.4	Setšo.....	42
4.2.5	Motheo wo mobotse wa thuto.....	46
4.2.6	Tsela ya boithabišo.....	52
4.2.7	Megopolo ya lephefo.....	54
4.2.8	Go ralala le dilete.....	54
4.2.9	Go itšhidolla.....	55
4.2.10	Kagišano le pabalelo.....	56
4.3	Thumo.....	56

KGAOLO YA BOHLANO

DIDIRIŠWA TŠA SETŠO TŠEO DI SEPELELANAGO LE DIPALO

5.1	Matseno.....	58
5.2	Didirišwa.....	58
5.2.1	Morala.....	58
5.2.1.1	Mohola.....	61
5.2.2	Polata.....	62
5.2.2.1	Mohola.....	64
5.2.3	Mokgopho.....	64
5.2.3.1	Mohola.....	65
5.2.4	Legogo.....	65
5.2.4.1	Mohola.....	66
5.2.5	Tšhilo le lwala.....	66
5.2.5.1	Mohola.....	67
5.2.6	Dipheta.....	67
5.2.6.1	Mohola.....	68
5.2.7	Tereifute.....	69
5.2.7.1	Mohola.....	70
5.2.8	Poto.....	70
5.2.8.1	Mohola.....	71
5.2.9	Thafelo.....	72
5.2.9.1	Mohola.....	73
5.2.10	Digo.....	73
5.2.10.1	Mohola.....	74
5.2.11	Diramphašane.....	75
5.2.11.1	Mohola.....	76
5.2.12	Mmete.....	76
5.2.12.1	Mohola.....	77
5.2.13	Leselo.....	77
5.2.13.1	Mohola.....	78
5.2.14	Tshaana.....	78

5.2.14.1 Mohola.....	79
5.2.15 Telo.....	80
5.2.15.1 Mohola.....	81
5.3 Didirišwa tša bokgabo le thekenolotši.....	81
5.4 Meraloko ya setšo melokong ye e tlogo.....	83
5.5 Thumo.....	84

KGAOLO YA BOSELELA

THUMOKAKARETŠO

6.1 Matseno.....	85
6.2 Mafetšo.....	85
6.3 Ditšhišinyo.....	86
METHOPO.....	88

KAROLO YA MATHOMO

MATSENOKAKARETŠO

1.1 Matseno

Kgaolo ye ya pele e ile go tšwelela bjalo ka matseno a lengwalonyakišišo. Mo go yona go tšwelela tše di latelago: maikemišetšo, nepo, tlhalošo ya mareo, tema ye e lemilwego, tema ye e lengwago, seo se hlohleleditšego nyakišišo le mokgwanyakišišo. Matšatšing a lehono bophelo ntle le thuto ga bo bonolo. Thuto ya Mafrika-Borwa e tloga e ithekgile ka Dipalo tšeo e tlogago e le pharela maphelong a bafsa. Batho lefaseng ka bophara ba tloga ba bona Dipalo e le selo seo se ka se fihlelelwego ke mang le mang, ka ge go thwe di tloga di le bothata.

Bothata bjo bo swanetše go fedišwa ka potlako. Ge re bolela ka bophelo bjoo bo kaonefetšego, re bolela ka saense yeo e rwelego mafapha a go fapana bjalo ka tša mahlale le tša maphelo, tšeo di tlogago di ithekgile ka tirišo ya Dipalo. Eves (1990) o tloga a tiišetša gore thaloko ya setšo e tloga e le ye nngwe ya dikonokono tšeo di tšweletšago tirišo ya Dipalo pepeneneng. Ge re ka tsenelela ka gare ga tlhalošo ya thaloko ya setšo le Dipalo ka tsinkelo, re tla bona ka moo di nyalelanago gabonolo ka gona. Thaloko ya setšo ke ye nngwe ya metlae, boitapološo le phadišano mola Dipalo di tšweletša ntlha yeo e fetogago ngwaga ka ngwaga, ye e laolwago ke maemo a lefelo le nako.

Meraloko ya setšo ke meraloko yeo e bapalwago ke sehlophana sa batho bao ba nago le ditumelo tša go swana. Meraloko ye e bapalwa go tloga go moloko wo o itšego go ya go wo mongwe ka tirišo ya bomolomo. Meraloko ye ya setšo e fetoga setlwaedi go badudi ba motse ka ge ba e raloka tšatši ka tšatši. Bana ba gola ba e raloka le go tseba mehuta ye ya meraloko. Se se tloga se thabiša motswadi yo mongwe le yo mongwe ka ge meraloko ye e utolla mabokgoni a ngwana.

Mathomong meraloko ye e be e le ya go ntšha bodutu go badudi ba naga mmogo le go dira gore nako goba letšatši ge le sobela ba se le bone. Se se fihlile mafelelong ka ge go tloga mengwaga ye mmalwanyana ya go feta go fihla lehono, Afrika-Borwa e tšweletša meraloko ya setšo ka go fapana gore batho ka bophara ba tsenele diphenkgišano. Mokgwa wo wa diphadišano o tloga o hlomola naga mootlwa ka ge o utolla setlogo sa meraloko ya setšo le go tšwetša setšo sa Mafrika-Borwa pele.

Dipalo di tloga di tsenelana le meraloko ye ya setšo. Meraloko ye e tšweletša mekgwa ya go ela, go hlakanya le go ntšha. E kgona go rarolla mathata gore mafelelong go hwetšwe karabo yeo e lego ya kgonthe. Sudhir le Ratnalikar (2003) ba tiiša kgopolo ye ka gore Dipalo di thuša batho ka go naganišiša ka tsinkelo, go nyakišiša gammogo le go rarolla mathata. Polelo ya tšona e tloga e humile ka tirišo ya maswao mola meraloko e diriša kudu polelo yeo e laolwago ke tirišo ya maswao a tšona Dipalo.

Mehleng yeo e fetilego go be go se bonolo go hwetša le go kwešiša gore go na le tsenelano magareng ga Dipalo le meraloko ya setšo. Ba bangwe ba banyakišiši ba ile ba hwetša gore dilo tše ka bobedi di na le go gontši moo di swanago le go nyalelana. Yo mongwe wa banyakišiši ke morutiši wa Dipalo wa Mobrazilia ebile e le motsebi wa tša setšo, gomme yena ke Ubiratan D'Ambrosio. O tseba kudu ka setšo le setlogo sa Dipalo ebile o hlomphega kudu ka lefapheng le la Dipalo. Lereo le '*ethnomathematics*' le tlile ka yena. '*Ethnomathematics*' ke mokgwa woo sehlopha sa batho go ya ka setšo sa bona ba o dirišago go ruta Dipalo ge ba balela, ba ela goba ba beakanya. D'Ambrosio (1984) yena o re lereo le le ka hlalošwa bjalo ka lefapha leo le ka rutago batho ka ditšo tša go fapana, gomme go šomišwa Dipalo maphelong a bona a tšatši ka tšatši.

1.2 Maikemišetšo

Maikemišetšo a magolo a lengwalonyakišišo le ke go leka go laetša le go tiišetša gore ka nnete go na le tswalano magareng ga Dipalo le meraloko ya setšo. Afrika-Borwa ke naga yeo e tlogago e le fase ka tirišo ya theknolotši le tša mahlale. Se se hlolwa ke tlhaelelo ya tirišo le tsebo ya Dipalo. Bontši bja badudi, kudu bafsa, bo bona Dipalo ka leihlo le lengwe. Dipalo di tšewa bjalo ka thuto yeo e lego leswena ka ge di le boima. Batswadi le bona ba tloga ba tiišetša seo ka go gana nnang ge barutiši ba leka go thuša bana ba bona go kgetha thuto ya Dipalo yeo e ka ba thušago gore ka moso ba tle ba phele bophelo bjo bonolo mmogo le go iketla.

Afrika-Borwa ke naga yeo e ithekgilego ka dinaga tše dingwe. Gore bophelo bo be bonolo go yona go nyakega thuto ye ya Dipalo. Badudi ba naga ba swanetše go ba le boitshepo le go ipetha dikgara ge ba etla tabeng ya Dipalo ka ge e le tšona di ba rwaletšego bokamoso bjo bokaone. Ka lengwalonyakišiši le, monyakišiši o leka go ka batametša batho, kudu bafsa, kgauswi le Dipalo. Dipalo di tloga di le bonolo ka ge e le bophelo, thaloko le polelo ya tšatši

ka tšatši. Dithaloko tša setšo di utollela Mafrika-Borwa gore Dipalo ba di tseba go tloga bonnyaneng ka ge ba hlakantšha le go ntšha ka makga a mantši ge ba raloka.

Monyakišiši o leka go ka batametša badudi ba naga kgauswi le tirišo ya Dipalo le gore ba bone gore ba phela ka tšona tšatši ka tšatši. Bafsa ga se ba swanela go tšeela meraloko ya setšo fase. Ba swanetše go tseba gore ge ba raloka meraloko ya go swana le diketo, kgati, morabaraba le moruba, ba tsene ka gare ga thuto ye bohlokwa, e lego ya Dipalo. Monyakišiši o tloga a ikemišeditše gore mafelelong ga nyakišišo ye Mafrika-Borwa ka bophara a thome go kgahlega le go tšeela thuto ye ya Dipalo godimo. Mafrika-Borwa a tla bona gape le bohlokwa bja yona bophelong.

Ngwaga ka ngwaga bana ba palelwa ke go tšwelela gabotse dikolong, go thwe lepheko ke tšona Dipalo. Sa go kweša bohloko ke gore ba palelwa ke go kgetha mafapha a mešomo go ya ka ditoro tša bona. Se se swanetše go fedišwa, bana ba phele ka boiketlo le boikgethelo bja maleba. Batho lefaseng ka bophara ba swanetše go lemoga gore Dipalo ke sejo le seno sa tšatši ka tšatši ebile mediro ka go fapana ga yona e ka se dirwe gabotse ntle le tirišo ya tšona Dipalo. Mohlala wo mobotse ke wo o latelago: Ge motho a thoma go bala mengwaga yeo a tsenego sekolo ka yona, mmogo le megwaga yeo e mo šaletšego go fetša dithuto tša gagwe, ke gona ge a šomiša Dipalo ka ge mafelelong a hwetša palomoka.

1.3 Nepo

Nepo ya lengwalonyakišišo le ke go lemoša batho bošaedi bjoo ba bo dirago ge ba thoma go hlaola le go se nyake go dira Dipalo bjalo ka ye nngwe ya dithuto sekolong, kudu go lebeletšwe bafsa bao ba sa lego dikolong. Batswadi le bona ba swanetše go hlohleletšwa gore ba be le seabe thutong ya bana ba bona ka go ba thekga mo thutong ye ya Dipalo. Lengwalonyakišišo le le tla fahlolla batho ka go ba lemoša gore Dipalo di swana le dithuto tše dingwe tša sekolo ebile di tloga di le bonolo ka ge di kgona go šomišwa ka gare ga meraloko ya setšo yeo e ralokwago tšatši ka tšatši. Bafsa ba swanetše go tšea Dipalo bjalo ka ye nngwe ya thuto yeo ba e tlwaetšego ka ge ka gare ga mehuta ya meraloko go tšwelela mehlala ya go fapana ya tirišo ya tšona Dipalo.

Lengwalonyakišiši le le tla dira gore ge batho ba raloka meraloko ya setšo ka go fapana ga yona, ba se ralokele boithabišo fela. Dikgopolo tša bona di swanetše go eleletša le go akanya

ka ga tirišo ya Dipalo. Se se tla dira gore ba kgone go thabela Dipalo ka diphapošing ka ge ba tla kgona go di nyalantšha le meraloko yeo ba e ralokago ya setšo. Go thabela le go kwešiša Dipalo ga baithuti, go tla dira gore palo ya baithuti bao ba tšweletšego gabotse e golele godimo.

Dikolo tša thuto ya godimo go swana le diyunibesithi le dikholetšhe, di tla kgona go hlahla ba bangwe bao ba thabelago go ba barutiši/gadi morago ga go tšwelela mphatong wa Marematlou, gore le bona ba tle ba kgone go ka ruta ba bangwe Dipalo ka ge ka se sebaka go ena le tlhaelelo ka mahlakoreng ka moka dikolong. Monyakišiši o nyaka gore barutwana ka mehla ba ipone ba le ka gare ga thuto ya Dipalo ge ba raloka meraloko ya setšo. Ka ge bontši bja bafsa bo thabela meraloko ya setšo yeo bo e ralokago ka phišegelo ya gore bo thope sefoka goba bo fenye, go tla ba bjalo le go Dipalo. Barutwana ba tla lwela gore ba be le tsebo yeo e tseneletšego, gomme ba tšwelela gabotse mafelelong a ngwaga.

1.4 Tlhalošo ya mareo

1.4.1 Setšo

Setšo ke mokgwa wo o itšego wa setlwaedi wo o šomišwago ke sehlopha se se itšego sa batho. Šetšo se sepelelana le ditumelo le ditlwaelo bathong ba ba itšego, kudu bao e lego ba morafe o tee. Se se dira gore batho ba tlwaele le go dumela dilo ka go swana. Motho yo mongwe le yo mongwe a ka tsebja ka polelo, mediro le moaparo gore ke wa setšhaba sefe. Makwala (2001:5) o hlatholla go ya pele ka go re:

Setšo ke mohlala wa seo setšhaba e lego sona go ya ka dikgopolo tša sona, ditlwaelo tša sona, ditumelo le melao ya sona yeo e se hlaolago go se hlatha go ba sona, goba sa mohuta wa sona ka mabaka ohle le mehla yohle ya bophelo bja sona tikolong ye e itsego.

Stebbing (1999: 313) o hlatsela kgopolo ye ge a re:

“Culture emphasizes beliefs and values which are often deeply rooted in a group’s history and traditions. It is the custom of people including language and religion.”

Crystal (1994: 312) yena ge a tlaleletša dikgopolo tše tša ka godimo, o re:

“The notion includes the groups’ beliefs, values, language, political organisation and economic.”

Šetšo ka bosona se raloka karolo ye bohlokwa setšhabeng. Se ka aga naga ebile se ka e epela e phela, kudu re lebeletše lefase le la tlabologo. Tše dintši tšeo batho ba di dumelago go setšo sa bona ke tšeo ba iponetšego tšona ka mahlo ebile ba ena le bohlatse. Se se dira gore batho bao ba be le tumelo yeo e tseneletšego go setšo sa bona ntle le kgonono. Ka baka la tumelo, dilo ka moka di fetoga therešo yeo e tlatšago seatla. Se se bonagala kudu ka mo nageng ya Afrika-Borwa. Bennet (1948:202) ge a šitlela kgopolo ya ka godimo, o re:

“Culture is the behaviour of individuals of any society tends to become patterned in a way distinguishable from the pattern of any other society. This pattern has often been called the way of life of society, but in more technical terms the name “culture” is given to them.”

Myers (1987:72) ge a tiišetša se, o re:

“Culture is defined as the total way of life of a people, is somewhat indestructible. As long as there are people they will have a way of life.”

Kroeber (1948: 8) o tlaleletša se ge a re:

“Culture is the special and executive quality in the cosmos.”

Go tlaleletša se, Bishop (1988:5) o re:

Culture consists of a complex of shared understandings which serves as a medium through which individual human minds interact in communication with one another.

Setšo ke tsela ya bophelo go lebeletšwe sehlopha se se itšego sa batho, go le ditumelo ka go fapana ga tšona. Setšo ka bosona se kgona go utolla seo motho yo mongwe le yo mongwe a

lego sona. Batho le ge ba ka dula mmotong o tee, mokgwa wa bona wa go nagana le go dira dilo tša go fapano o ka se swane. Se bohlokwa ke ge ba dira tšeo di ba thušago maphelong a bona. Se se laetša gore setšo se ka fetolwa go ya ka maemo le mabaka ao a gapeletšwago ke seemo sa lefelo.

1.4.2 Meraloko ya setšo

Meraloko ya setšo ke meraloko yeo e ralokwago ke batho ba setšo se tee. Kirky (1992) o tlaleletša se ge a re meraloko ye e ralokwa ka tirišo ya dilo tša go swana le maswika, mehlare, go akaretša le dilo ka moka tša tlhago tšeo di tlwaelegilego. Dilo tše ka moka di kgona go re thuša go balela le go naganišiša ka kwešišo. Bontši bja meraloko ya setšo bo tloga bo tsenelana le tirišo ya Dipalo. Se se ka thuša baithuti gore ba kgone go ba kgauswi le tirišo ya Dipalo ka mekgwa yeo e fapanego. Ka meralokong ya setšo go na le melawana yeo e latelwago, nepo e le go thuša baraloki gore ba kgone go nagana le go humana tharollo ka lebelo, mola go Dipalo go ena le melawana yeo e itšego yeo e swanetšwego go latelwa gore go hwetšwe tharollo ya bothata bja palo yeo e itšego.

Bobedi bja tšona, meraloko ya setšo le Dipalo, di a nyalelana ka ge ka moka di swanetše go fihlelela tharollo mafelelong go ya ka melawana ya yona. Di ka tšweletšwa bjalo ka phadišano. Re ba le mothopi, yo a paletšwego, boitapološo le tše dingwe. Van der Stoep le Louw (1981), ba tšweletša thaloko e le tsela ye nngwe ya go laetša boitapološo bjo bo tšweletšwago go ya ka melawana ya thaloko yeo. Ge a tlaleletša se, Ascher (1991:85) o re:

Games encompass a variety of activities like children`s street play, puzzles, board games, dice games, card games, word games, golf, team sports and international competitions game.

Nkopodi le Mosimege (2009) ba tiišetša se ge ba re meraloko ya setšo ke kgale e nyalelana le Dipalo. Meraloko ya setšo e thuša kudu gore batho ba tsebe ka lenaneothuto la sekolo le go ba thuša ka dithuto tša go swana le Dipalo tše di ralokago karolo ye bohlokwa bophelong bja tšatši ka tšatši bja morutwana. Kgompolo ye e thekgwa ke Temyson (1967: 45) ge a re:

...plays are an indigenous way of learning the school curricular and help to relate subjects like Mathematics to the learners` everyday lives.

Kgopolo ye e tlišetša gore meraloko ya setšo le ge e sa ngwalwa ka dipukung, e tloga e ralokwa ka moo go tseletšego go tšweletša bokgoni bja baraloki. Se se ka bonagala ge baraloki ba itšeela sephetho sa maleba, ba kgona go inaganela, go hlakanya le go ntšha, go šomiša nako, go theeletša mmogo le go hlompha melao yeo e beilwego ya meraloko yeo.

1.4.3 Dipalo

Dipalo ke kokwane ye bohlokwa yeo e laolago mafapha ka moka a tša mahlale. Dipalo di šoma ka tirišo ya dinomoro, go ela le diboego. Ge re bolela ka Dipalo, re bolela ka mokgwa wa go tšweletša bohlahle ge re etla tabeng ya go ela, go hlakanya le go ntšha, go utolla nyalelano mmogo le go lwantšhana le mathata ao a tšwelelago ka gare ga mošomo goba nyakišišo yeo e itšego. Dipalo di thuša gore motho a tšee karolo, a kwešiše le go rarolla mathata a bao a šomišanago le bona.

Dipalo ke polelo ya saense yeo e šomišwago go ya ka melao yeo e latelanago kgato ka kgato. Di tloga di tšweletša tswalano yeo e tseletšego bathong. Ka go le lengwe di godiša setswalle, kudu bathong bao e lego ba setšo se tee. Se se hlolwa ke gore Dipalo di nyaka botee, tšhomišano, go abelana dikgopolo, le go ba le phišegelo. Dipalo e tloga e le lepheko maphelong a batho. Di ka dira gore motho a lahlegelwe ke toro ya gagwe ya bophelo ka moka ka ge batho ba ipoditše gore di bothata. Sudhir le Ratnalikar (2003: 4) ba gatelela go re:

Mathematics is a science related to measurement, calculations, discovering relationships and dealing with problems. It involves critical thinking, researching and problem solving of space. It has a peculiar language in which symbols occupy a most important position.

Thomas (1996:17) o tlaleletša kgopolo ye ge a re:

Mathematics is the science of detachable relational insights.

Go ya ka Sudhir le Ratnalikar (2003: 4), Dipalo di tloga di nyaka monagano wa go hlweka, wa go naganišiša ka tsinkelo le go kwešiša polelo ya Dipalo yeo e šomišwago, go lebeletšwe maswao a bohlokwa le tše dingwe gore go tle go fihlelelwe tharollo ya bothata.

1.4.4 Ethnomathematics

'Ethnomathematics' e laetša tsela yeo ka yona sehlopha se se itšego sa batho se kwešišago ka mo go tseletšego le go dumela melao yeo e lego gona nageng ya sona. E tšweletša tsela yeo ka yona Dipalo di tlogago di tselana le setšo sa batho bao ba itšego. Mokgwa wo o tloga o laetša setlogo sa Dipalo le ka moo Dipalo ka go tselela di utollago setšo sa batho ka go fapana ge go tliwa tabeng ya meraloko ya setšo.

Gore se se tšwele badudi ba naga mohola, barutiši ba swanetše go šoma ka moo go tlalago seatla ge ba ruta thuto ya Dipalo sekolong. Thuto ye ya Dipalo e swanetše gore ge e rutwa, meraloko ya setšo e fele e tšweletšwa bjalo ka mehlala. Thuto ya ka sekolong ka mehla e swanetše gore e nyalantšhwe le meraloko ya setšo go ya ka ditšo tšeo di fapanego. *Journal of Pan African Studies*, vol.3 (10), September (2010:8) ka Knight e tiišetša se ge e re:

Ethnomathematics examines how different cultural groups use Mathematics. Ethnomathematics would encourage teachers to know and learn the practices of their students' families and communities and integrate these into their teaching.

Kgopolo ye e laetša gabotse gore Basotho ba Leboa ba ka kgona go itlhamela melao yeo ba ka e latelago ge ba nyaka go fihlelela tharollo ya go kgona Dipalo. Se se ka dirwa ka mekgwa ya go fapafapana go ya ka setšo, meetlo le ditumelo tšeo badudi ba motse ba nago le tšona. Ge a tlaleletša kgopolo ye, D`Ambrosio (1984: 46) o re:

Ethnomathematics is the way different cultural groups 'mathematise' (count, measure, relate, classify and infer)

O tšwela pele ka go hlaloša lereo le ka go re:

Mathematics which is practiced among identifiable cultural groups.

Ge a thekga kgopolo ya ka godimo, Bishop (1988), o tiišetša gore 'Ethnomathematics' e lebeletwa e le bohlokwa lefaseng ka bophara. E bonala e ka kgona go tšweletša tsebo yeo e

nepagetšego ye bonolo ka thuto ye ya Dipalo, re lebeletše mokgwa wa go beakanya dilo ka tatelano, go bala ka go hlakantšha le go ntšha, go kala, go raloka le go hlaloša ka botlalo seo se tšweletšwago gore sehlopha se se itšego sa batho se kgone go ba le seabe le go tšea karolo ka boitshepo le mafolofolo. Ge a tiišetša se, Davidson (2000) o re '*Ethnomathematics* ke bokgabo le mokgwa wa maemo a godimo wa go hlaloša, go tseba le go ba le kwešišo yeo e tseneletšego ya setšo sa sehlopha se se itšego sa batho. Go tiišetša se, D`Ambrosio, (1990:242) o re:

Ethnomathematics is the arts or techniques developed by different cultures to explain, to understand, to cope with their environment, is the culturally embedded technique of understanding.

'*Ethnomathematics*' ke mokgwa woo o ka hlohleletšago barutši/gadi go ruta le go tseba maphelo a malapeng ao barutwana ba tšwago go ona. Se se tla ba thuša gore ba kgone go nyalantšha meraloko ya setšo bjalo ka thuto ya ka lapeng le Dipalo tšeo e lego thuto ya sekolong. D`Ambrosio (1992) o tiišetša gore '*Ethnomathematics*' e tšweletša Dipalo tšeo di bonalago ge go ralokwa meraloko ya setšo mafelong ao a fapanego nageng ye ya Afrika-Borwa. O tlaleletša ka gore ke mokgwa wo o tšweletšwago ke ditšhaba tša go fapana nepo e le gore di kgone go kwešiša seo di nyakago go se fihlelela. Monyakišiši o tloga a bona '*Ethnomathematics*' bjalo ka mokgwa wo o ka dirago gore batho ba sehlopha se se itšego ba kwešišane le go kwana go ya ka dinyakwa tša bona, kudu go lebeletšwe meraloko ya setšo ya go fapana.

1.5 Tema ye e lemilwego

Karolong ye re ile go lebelela tema yeo e kgathilwego ke banyakišiši ba bangwe. Banyakišiši ba ile ba kgatha tema ye bohlokwa ka go nyakišiša dilo tšeo di fapanego go lebeletšwe setšo ka kakaretšo. Banyakišiši ba bangwe ba be ba lebeletše bohlokwa bja setšo fela. Ba bangwe ba tšweleditše gore go se tsebe Seisemane ke lona lepheko leo le dirago gore Mafrika-Borwa, go akaretšwa le Mafrika ka kakaretšo, a se kwešiše Dipalo.

Sudhir le Ratnalikar (2003) ba gatelela gore Dipalo di tloga di le bohlokwa tabeng ya go lwantšhana le mathata, le go hwetša tharollo. Ba tlaleletša ka gore maswao ke ona a kgathago tema ye kgolo. Se se tloga se le kgahlanong le monyakišiši ka ge yena a tiiša taba ya gore

meraloko ya setšo e tloga e le modu wa go tseba Dipalo, go lwantšha mathata le go hwetša tharollo. Mekgwa ya Bodikela ya go šoma ka Dipalo e ile ge e fihla ka mo nageng ya Afrika-Borwa, ya hwetša batho ba gona ba di tseba ebile ba di tšweletša ka mokgwa wa go bapala. Mokgwa wo o tšwelela kua morago le borakgolokhukhu ba bona, gomme ba lwela gore o se hwelele gobane e le setšo sa bona.

Banyakišiši ba bangwe ba tloga ba laetša gore Dipalo le saense ke dithuto tšeo di tšwago Bohlabela, gomme di ka se tsoge di nyalelane le setšo sa Maafrika, go akaretšwa le Basotho ba Leboa. Ge a tlaleletša kgopolo ya ka godimo nyakišišong ya gagwe, Kuiper (2000) o re tikologong ya Bohlabela barutwana ba tloga ba ena le botsebi bjo bo tseneletšego ka ge ba tseba metlae le go amogela setšo sa gabobona. Se se dira gore ba be le mabokgoni, kwešišo le botsebi, kudu ka saense. Ka ge banyakišiši ba bangwe ba laetša gore tumelo ya Maafrika-Borwa le ya batšwaBohlabela di a swana, ba tiišetša kgopolo ya gore seo se kgonwago ke badudi ba Bohlabela le Maafrika-Borwa a ka se kgona, re lebeletše yona tirišo ya saense yeo go thwego ke ya Bathobašweu go tloga setlogong sa bona.

Mosimege (2006) yena o tšweleditše tsebo ya setšo e le yona yeo e rwelego theknolotši yeo batho ka bophara ba e šomišago. Tsebo ye ya setšo e ka fetogafetoga go ya ka mabaka ao a itšego. Go fapana le ntlha ye, monyakišiši o nyaka go re utollela gore yona tsebo yeo ya setšo le Dipalo ke monwana le lenala.

D'Ambrosio (1984) o nyakišišitše ka moo meraloko ya setšo e ka ralokwago ka gona a sa bapetše goba go nyalantšha meraloko yeo le se sengwe goba le tiragalo ye nngwe. Kurumeh (2004) ge a nyakišiša, o tšweleditše ka moo Dipalo di tšweletšwago ka gona ditšong tše dingwe, e sego ka moo di nyalelanago le meraloko ya setšo.

Nkopodi le Mosimege (2009), nyakišišong ya bona, ba tiišetša gore Dipalo di tšweletša kudu sebopego, le gore go bala ke karolo yeo e kgonago go utollela motho seo a nyakago go se fihlelela. Gerdes (2001) yena, nyakišišong ya gagwe, o re barutiši/gadi ba swanetše go lekodišiša setšo sa baithuti, ba hwetše didirišwa ba lebeletše meraloko ya setšo gore ba kgone go ba batametša kgauswi le seo ba rutwago sona.

Chikodzi le Nyota (2010) ba lebeletše bohlokwa bja kwešišo ya polelo. Ba tšweleditše gore seo se dirago gore barutwana ba se kwešišo Dipalo ke gore ga ba kwešišo polelo le melawana

ya tšona. Se ke seo se dirago gore bafsa ba palelwe ke Dipalo ka bontši. Banyakišiši ba bangwe nyakišišong tša bona ba tšweleditše ka moo go se tsebe leleme la ba bašweu e lego lona lepheko leo le dirago gore Mafrika ka bophara a se kwešiše Dipalo. Le ge e le gore dithuto tše dintši di rutwa ka leleme la ba bašweu dikolong, monyakišiši o leka go tiišetša gore setšo se ka dira gore barutwana ba ikhwetše ba le kgauswi le tirišo ya Dipalo go lebeletšwe kudu meraloko ya go fapana ya setšo. Se se tla tutuetša Mafrika-Borwa gore a tsenelele ka gare ga meraloko ya setšo, ka go le lengwe a tsinkele Dipalo nepo e le go nyaka go kgonthiša gore ke nnete di nyalelana le meraloko ya setšo. Seo se swanetšego go etišwa pele ke setšo ka ge go tseba setšo e le mathomo a bohlole. Kroeber (1945) le yena o tloga a tiišetša bohlokwa bja setšo. O lebelela setšo se le bohlokwa ebile e le tsela yeo batho ba ithekgilego ka yona bophelong.

Ge e le Nkosi (1981) yena o tloga a lebeletše bohlokwa bja ditiragatšo tša setšo tšeo a rego di ithekgile ka tlhomphe, boitshepo le go thuša setšhaba gore se atelwe ke mahlatse. Mogari (2000) yena o laeditše ka moo Dipalo di tšweletšwago pepeneneng ntle le go rutwa goba go balwa ge go tliwa tabeng ya bokgabo bja setšo. Go itaetša gore bokgabo bo ka tšweletšwa ka bokgwari le tatelano ntle le tlhahlo goba thuto ye e itšego ya Dipalo go tšwa sekolong. Go tloga go itaetša gabotse gore tirišo ya Dipalo le mareo ka gare ga tšona di šomišwa tšatši ka tšatši ke batho ka moka go sa kgathalege gore motho o tsene sekolo goba ga se a tsena.

Finnegan (1978) o dumela gore dikanegelo tša molomo go tloga kgale di tloga di tšweletša le go tiišetša ditiragatšo tša setšo sa Mafrika-Borwa. Ka lehlakoreng le lengwe, Owomoyela (1985) o tloga a ganana le taba ya gore Mafrika-Borwa a na le ditiragatšo tša setšo. O tiišetša gore Mafrika-Borwa ga a na papadi ya setšo go tloga setlogong sa ona. Go ya ka yena Mafrika-Borwa a tloga a adimile tiragatšo go tšwa go Mayuropa.

Ogunba (1978) o tiišetša gore tšweletšo ya ditiragatšo tša setšo e tloga e le tša maleba. O re ge di tšweletšwa di tloga di eba le tatelano ya maleba. Nyakišišong ye nngwe, Lindfors (1973) o hweditše e le gore batšweletši ba bantši ba dingwalwa ba hlakahlakantšha ditšo tše pedi, e lego Seafrika le ditšo tša Bohlabela. Se se hlohleletšwa ke gona go hloka boitshepo bja gore Mafrika-Borwa a ka o gotša wa tuka ka polelo ya ona ntle le go tswaka le maleme a mangwe. Larlham (1982) o tloga a sola taba ye ya go kopantšha mehuta ye mebedi ya merafe ge go dirwa ditiragatšo ka ge a tiišetša gore ka setšo ba tloga ba ena le bokgoni bja tšweletšo ya tiragatšo, a lebeletše bomolomo (go opela le go reta). O laetša gore Mayuropa ke ona a utsweditšego Mafrika-Borwa ditšo tša ona. Mayuropa ona a kgonne go tšweletša ditšo tšeo a

di utsweditšego go Mafrika-Borwa ka go di ngwala dipukung gore di balwe pele di diragatšwa goba go ralokwa.

1.6 Tema ye e lengwago

Lengwalonyakišišo le le tloga le lebišitšwe go Mafrika-Borwa ka bophara, kudu ka ge thuto ye ya Dipalo e tloga e le pharela nageng ya rena. Thuto ye e swanetše go thoma ka lapeng. Batswadi ba katanele go ruta le go lemoša bana ba bona bohlokwa bja Dipalo lefaseng le la theknolotši.

Lengwalonyakišišo le le laetša gore ge thuto ye e ka tiišetšwa go tloga dikolong tša fase, bana ba ka se gole ka letšhogo la go tšhaba Dipalo ka ge go boletwa gore ke thuto ya bothata kudu. Ge ba thoma go tseba melao ya meraloko ya setšo, go tla ba bonolo go ba le tsebo ya Dipalo. Go itaetša gabotse gore tirišo ya Dipalo le ona mareo a tšona di šomišwa tšatši ka tšatši ke batho ka moka go sa kgathalege gore motho o tsene sekolo goba ga se a se tsena.

Monyakišiši o tloga a nyaka go tiišetša gore bokgoni le bohlale bja Mafrika-Borwa di bonagatšwa ka bomolomo, ge motho a diragatša meraloko ya setšo ka go opela goba gona go bolela. Se se hlohleletša bafsa kudu gore ba be le letswalo la go hloka poifo le go ikemela. Moraloki wa gona ge a raloka, o raloka ka mafolofolo le maikemišetšo a go ba mothupi ka gare ga papadi ya gagwe. O leka go tiišetša se ka ge a kgona go bona bohlokwa bja meraloko ya setšo, ka ge ka gare ga thaloko ye nngwe le ye nngwe go rena tšona Dipalo. Dipalo di dirwa ntle le go rutwa goba gona go bala melawana ya go di šomiša. Se se tloga se tiišetša ntlha ya gore setšo sa Mafrika-Borwa ka bophara se tloga se ithekgile ka ditiragatšo tša ona tša setšo, tša setlwaedi le polelo ya ona.

Maikemišetšo, mafolofolo le boitshepo ka gare ga tiragatšo di ka dira gore moraloki a ipone e le yena mofenyi ka gare ga thaloko yeo e ralokwago. Dikoša tšeo di opelwago ge go ralokwa, ke tšona di fago baraloki tšhepo. Ka setšo, gore motho a kgone go fihlelela mabokgoni a gagwe, a ka opela koša yeo e nyalelanago le seo a se dirago goba a opela koša yeo e rwelego molaetša wa tiragatšo goba moraloko woo.

Se se tliša ntlha ya gore dikopelo le tšona direto tšeo di tšweletšwago meralokong ya setšo, di ka ngwalwa dipukung tša balwa ke mang le mang bjalo ka mehuta ye mengwe ya dingwalwa ka ge di re rwaletše melaetša, thuto le dikeletšo.

1.7 Seo se hlohleleditšego nyakišišo ye

Lengwalonyakišišo le le hlohleleditšwe ke tsela yeo dipelo tša barutwana ba Mphato wa Marematlou di tlogago di theoga ngwaga ka ngwaga ka baka la thuto ya Dipalo. Baithuti ba lla ka gore thuto ye e boima ebile ga e bonolo. Bophelo matšatšing a lehono bo boima, bo nyaka thuto yeo e ithekgilego ka Dipalo le Saense. Bafsa ba palelwa ke go tšea mafapha ao ba a nyakago diyunibesithing ebile ba palelwa ke go hwetša mešomo ya maleba ka ge ba se na dithuto tša maswanedi. Se se dira gore bafsa ba lahlegelwe ke bokamoso bja ditoro tša bona.

Ka lehlakoreng le lengwe baithuti ba bothateng bja kwešišo ya polelo yeo e sego ya letswele. Thuto ya Dipalo dikolong e rutwa ka Seisemane go sa kgathalege gore moithuti o a e kwešiša goba aowa naa. Seo se dirago gore bana ba palelwe ke go tšwelela ga se lebaka la go palelwa, eupša ke go se kwešiše polelo le go hloka tsebo ya tsenelelo go tloga dithutong tša fase.

Monyakišiši o duma gore thuto ya meraloko ya setšo e rutwe dikolong, gomme e be bjalo ka dithuto tše dingwe. Nyakišišo ye e tla tutuetša bafsa ba Mafrika-Borwa gore ba tsebe le go lemoga gore Dipalo ke thuto ye bonolo ebile e bohlokwa maphelong a bona. Ba swanetše go tseba gore ba di tseba go tloga e sa le bana, sa bona ke go ithuta melawana ya tšona bjalo ka ge ba tseba melawana ya meraloko ya setšo.

Segagaborena se re tlogatloga e tloga kgale, modišakgomo o tšwa natšo šakeng. Sa boelela sa re thutelabogolo e a roba. Ka ge meraloko ye e thongwa gabotse ke bana, go ba bolelo gore ba rotoge ba kwešiša Dipalo gabotse ba dutše ba ithuta tšona ka magato ao a sa lekanego. Ge ngwana a ka lomaganya magato ka moka ge a dutše a rotoga le tšona, o kgona go di kwešiša gabotse. Ke ka moo go thwego meraloko ya setšo e bopa motheo wo mobotse woo o dirago gore Dipalo di kwešišege gabonolo. Motho wa go di kaba gare, o swana le ntlo ya go agwa e se na motheo. Go molaleng gore e ka se tie. Go kwagala gabotse gore ngwana yo a sego a thoma fase ka go raloka meraloko ye, ga go fao a tla yago gona.

Batswadi ke bona ba swanetšego go bapala karolo ye bohlokwa thutong ya bana ba bona. Ga go seo se ka kgonagalago ntle le bona. Batswadi ba swanetše go lemoga gore meraloko ye ga e boloke setšo sa bona fela, e ba alela motheo wo mobotse wa sekolo. E momagantšha setšo sa bona le sa Bodikela. Ge motho a kgona go kwešiša segagabo gabotse, o tla kgona go tseba gore se swana goba se fapana kae le ditšo tše dingwe.

1.8 Mokgwanyakišišo

Mokgwanyakišišo wo o šomišitšwego ke wa *conceptual analysis*. Tshedimošo e hweditšwe dingwalweng tšeo di gatišitšwego tšeo monyakišiši a di badilego bjalo ka dipuku, dijenale, dikuranta le inthanete le ka mokgwa wa dipotšišo tša bomolomo go barutwana ba go fapana, barutiši/gadi le batswadi. Ka ge meraloko ya setšo e le ya go ralokwa e se na puku ya maleba yeo e ngwadilwego, tshedimošo ye ntši e hweditšwe go baraloki ba go fapana ba go ba le botsebi. Nyakišišo e bile ka tsela ye: Batho ba bagolo ba go se tsene sekolo (batswadi) e bile ba lesome; barutwana ba go ithuta Dipalo sekolong e bile ba bahlano; barutwana ba sekontari bao ba sa dirego Dipalo e bile ba bahlano; mola barutiši/gadi le bona e bile ba bahlano. Go oketša tsebo yeo monyakišiši a e kgobokeditšego, o ile a ya go bogela ye mengwe ya meraloko ya setšo. Gonabjale meraloko ye ya setšo e tsošološitšwe dikolong le go batho bao ba sa tsenego sekolo gore e se hwelele. Lebaka le legolo ke go ba gopotša ka setšo sa bona. Ba tsebe mo ba tšwago le mo ba yago gona. Ke mokgwa wo mongwe wa go ba fapantšha le ditšhaba tše dingwe. Ke wo mongwe wa go ba dira gore e be setšhaba se se gogelago felo go tee.

1.9 Peakanyo ya dikgaolo

Kgaolo ya mathomo ke pulamadibogo ya lengwalonyakišišo le. Le bontšha matseno, maikemišetšo, nepo, tlhalošo ya mareo, tema ye e lemilwego, tema ye e lengwago, seo se hlohleleditšego nyakišišo ye, mokgwanyakišišo le peakanyo ya dikgaolo.

Kgaolo ya bobedi yona e laetša mehuta ya meraloko ya setšo le ditlhalošo tša yona, mehuta ya baraloki le mekgwa yeo meraloko ye e ralokwago ka gona. Go ya ka dilete tšeo baraloki ba tšwago go tšona. Baraloki le bona ge ba rata ba ka tla ka melao ya bona.

Ge e le kgaolo ya boraro yona e fa tshedimošo ka tsenelano ya meraloko ya setšo le Dipalo. Batho ba go tseba dipapadi tše ba kgona go arola, go hlakantšha le go ntšha.

Mehola ya meraloko ya setšo e tšwelela mo kgaolong ya bone. Batho ga ba raloke dipapadi tše go tloša bodutu goba go ithabiša fela. Dipapadi tše di kgomagantšha setšhaba gore se be ngatana e tee, di thibela bosenyi, di ruta batho go ba le maikarabelo le ponelopele, di tiišetša ditlwaedi tša bona tša go phela le go ba fa motheo wa thuto.

Kgaolo ya bohloano e tšweletša ka moo didirišwa tša setšo di sepelelanago ka gona le Dipalo.

Kgaolo ya boselela yona e tšweletša thumo le kakaretšo ya lengwalonyakišišo le tšeo monyakišiši a kgonnago go ka di fihlelela ka gare ga nyakišišo ya gagwe.

KGAOLO YA BOBEDI

MEKGWA YEO MERALOKO YA SETŠO E RALOKWAGO KA GONA

2.1 Matseno

Kgaolong ye monyakišiši o tla tšweletša ka moo meraloko ya setšo e ralokwago ka gona le ka moo e ka beakanywago re lebeletše didirišwa tša maleba ge meraloko ye e diragatšwa. Monyakišiši o tla tšweletša mekgwana yeo e dirišwago ge go ralokwa, go lebeletšwe tšeo di nyakegago le melawana yeo e swanetšego go latelwa. Ye mengwe ya meraloko yeo e tla lebelelwago ke diketo, kgati, morabaraba, moruba le tsheretshere. Meraloko ye ke ye mengwe yeo e tlwaelegilego kudu setšhabeng sa Basotho ba Leboa le mehlobong ye mengwe ya Bathobaso ba mono Afrika-Borwa. Ge batho ba šetše ba e raloka, ga ba sa lebelela morago. Letšatši le a sobela ba sa le bone. Nako ya go ja le yona ga ba nayo. Ba kgotsofala kudu ge ba raloka meraloko ya setšo. Ga go makatše ge ba tšea nako ye ntši ba le meralokong yeo ya setšo ka gore ke fao ba iketlago ge ba le gona. Bodutu ga ba bo tsebe ka gore ba na le meraloko yeo ba fokatšago ka yona. Meraloko ye ke yeo bagologolo ba tšweletšego le yona kua morago. E tloga molokong wo mongwe go ya go wo mongwe. Ka mokgwa wo batho ba ka se tsoge ba lebetše ditlwaedi tša bona tša go phela. Dikgwehlo ge di etla mo bophelong, ba a tseba gore ba swanetše go mekamekana le tšona bjang. Setšhaba se ka se tsoge se arogane. Segologolo le sona se bolela go re ‘mphiri o tee ga o lle’.

2.2 Mehuta ya meraloko ya setšo

2.2.1 Diketo

Diketo ke papadi yeo e ralokwago gantši ka maswikana. Gona fao go na le moletšana woo maswikana a lokelwago ebile a ntšhwago go wona ge go ralokwa.

Sethalwa sa 1: Bana ba raloka diketo Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (10 Pherekong 2017).

2.2.1.1 Mohuta wa baraloki

Diketo ke papadi ya basetsana.

2.2.1.2 Mokgwa wa go raloka

Ge go ralokwa diketo go nyakega baraloki ba babedi goba go feta le lefelo la go lekanela moo papadi e yago go ralokwa gona. Moithaopi goba yoo a nago le bokgoni go baraloki, o tla epa moletšana wa sediko woo o lekanago disentimetara tše lesometshela. Moraloki yo mongwe le yo mongwe o inyakela leswika le legolonyana leo le bitšwago moketo le maswikana a

mannyane a go lekanela. Moraloki yo mongwe le yo mongwe o topela maswikana a go lekana a lesome, ba dula fase papadi ya kgona go thoma.

Baraloki ba dula fase ka sediko go dikanetša moo go ralokelwago gona. Moraloki o tee ke yena a tšeago karolo, morago yo mongwe a latela. Moraloko wo o ya ka tatelano go ya ka moo baraloki ba thomilego ka gona. Moraloki wa pele o fošetša moketo godimo. Ge moketo o sa ile godimo, moraloki o kgopela diketo ka moka ka letsogo le tee pele moketo o ka boela tlase. Yena o di kgopela ka ntle ga moletšana ka moka ga tšona, a kaba moketo woo. Ga go a swanela go šala selo ka gare ga moletšana woo.

Ge moraloki a tšwela pele, o fošetša gape moketo wona wola godimo, gomme a bušeletša, diketo ka moka ka gare ga mokotšana woo wa sediko, a tlogela keto e tee pele a swara moketo. O tla dira bjalo a šadiša keto e tee e tee, gomme a bušeletša tše dingwe ka moletšaneng go fihla a fetša diketo tšela. Ge a ka palelwa ke go bušetša maswikana ao ka gare ga moletšana woo goba moketo wa wela fase, papadi e mo paletše.

Go latela yo mongwe, le yena a dira go swana le wa mathomo. Moraloko wo o tla tšwela pele ka go boeletša le go šielana. Gore moraloki a atlege, ke ge a ka kgona go kgoboketša maswikana a lesome ge a tlogela le tee le tee ka ntle ga sediko seo se rwelego maswikana a baraloki ka moka.

Moraloki wa go thopa sefoka o bušetša maswikana ka moka ka gare ga moletšana. Ge a thoma go raloka karolo ya bobedi, o tlogela maswikana a mabedi a mabedi ka ntle ga moletšana woo o swerego maswikana ao go ralokwago ka ona. Moraloko o tla tšwela pele mothopi a tlogela tše tharo tše tharo, tše nne tše nne go ba go fihla a tlogela tše senyane. Ge moraloki a tlogetše maswikana a senyane ka ntle o bušetša le tee ka gare ga moletšana wa sediko a šomiša wona moketo. Morago o di bušetša ka moka ka gare ga sediko e le tše lesome. Moraloko wo o ka tšwela pele makga a mantši ka go šielana go ba go fihla baraloki ba lapa.

Moraloko wo o tloga o ithekgile ka phenkgišano yeo e ratwago ke batho. Moraloki yo mongwe le yo mongwe o raloka ka maikemišetšo, nepo e le gore a be mothopi wa papadi yeo. Basetsana ba ka itloša bodutu ka papadi ye letšatši ka moka.

2.2.2 Kgati

Kgati ke papadi yeo e ralokwago ka thapo fao go bego le lebala.

Sethalwa sa 2: Bana ba raloka kgati Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (10 Pherekgong 2017).

2.2.2.1 Mohuta wa baraloki

Kgati ke papadi ya basetsana.

2.2.2.2 Mokgwa wa go raloka

Gore kgati e ralokwe gabotse, go nyakega lefelo la maleba la go lekalekana. Go nyakega gape le thapo ya botelele bja dimetara tše tharo go ya go tše nne. Baraloki ba bararo ba ka lokela go raloka moraloko wo. Ga go palo ya maleba ya baraloki yeo e begwago, kudukudu ba go fofa thapo. Ba babedi ba swara thapo (yo mongwe o ema ka letsogong la go ja mola yo mongwe a ema ka letsogong la ngele) moraloki o tee goba ba babedi ba tsena ka gare ba thoma go raloka.

Bao ba ralokago gare ba swanetše go laolwa ke lebelo la kgati le moela wa koša yeo ba e opelago. Ka nako ye nngwe go ka ba le dihlopha tše pedi tšeo di phadišanago, go bona gore ke sehlopha sefe seo se tšerego nako se sa dire diphošo ge se raloka.

Moraloko wo o ralokwa mafelong ao a fapanego mo Afrika-Borwa. Se se dirago gore moraloko wo o tume ke gore ga go molao wo o beilwego wa kgapeletšo. Mang le mang o kgona go itlhamela wa gagwe. Se se laolwa ke badudi ba lefelo le le itšego. Baraloki ba ka dira mothaladi wo motelele, wa pele a tsena ba šielana. Moraloki wa pele ge a etšwa o ya go latela wa mafelelo a thomolla papadi gape. Se se ka direga go fihla ge yo mongwe a lapa goba a palelwa ke go raloka gabotse. Ge moraloki yo mongwe a ka palelwa ka go tshela melao yeo ba e beilego, o ya go swara thapo a lokolla yo mongwe gore a tle a raloke. Lebelo la kgati le laolwa ke baraloki, le mmimo woo gantši o opelwago ge go ralokwa.

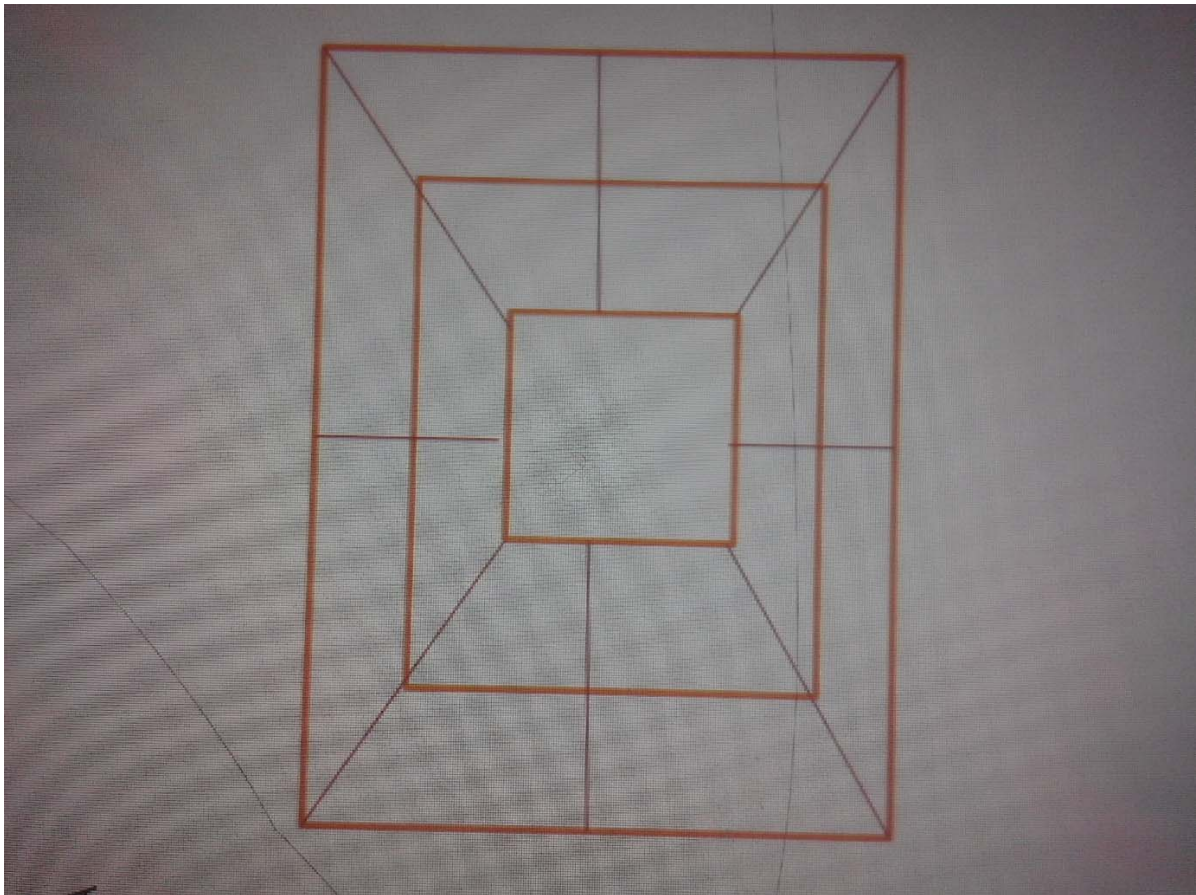
Pele moraloko o ka thongwa, baraloki ba thoma ka go tšea sephetho sa gore na moraloko wa bona o ile go akaretša dilo dife. Ba kwana ka lebelo leo ba yago go le šomiša, mokgwa wa go raloka ka gare e le motho o tee, ba babedi goba go feta. Ba ka tšea gape le sephetho sa gore ba ka opela ka nako ya papadi goba ba ka raloka ntle le go opela, gomme dikakanyo e ka ba tše dintši. Baraloki ke bona ba ikgethelago ka ge go se molao wa maleba wo o ngwadilwego fase. Se ba se kwanelago ka nako yeo se swanetšwe ke go latelwa ge papadi e thoma go ralokwa. Yo a sa yego ka molao wo o beilwego o bonwa e le yoo a paletšwego, gomme yo mongwe o tla tsena, a mo thibela legato. Moraloki wa go se latele melao o ya go swara thapo a fa yola a be a thibile monyetla wa go raloka. Melawana ya go raloka moraloko wo e fetoga tšatši ka tšatši, e laolwa ke seemo, mabaka le lefelo. Gantši moraloki o palelwa ge a se a kgone go fofa thapo.

Kgati ke ye nngwe ya meraloko yeo e ralokwago ka lebelo. Yona e thabelwa ke batho ka moka, babogedi le baraloki. Basetsana ba e raloka go ya ka mengwaga. Se se dirago gore kgati e be mmamoratwa ke gore e bonolo ebile ga go nyakege maatla goba tefo le ge e ka ba efe. Se se nyakegago ke thapo ya go logwa ka melogo ye meraro gore e be yeo e tiilego le gore e tle e šomišwe le matšatši ao a sa tlogo.

Polelo yeo e šomišwago ge go ralokwa, e kgona go tšweletša semelo sa moraloki, maemo a lefelo, kudu ao a laolwago ke koša yeo e opelwago ge go ralokwa le moya wo o fokago ka tsela yeo e thabišago babogedi.

2.2.3 Morabaraba

Morabaraba o thalwa ka dikhutlonne tše tharo: khutlonne ya mathomo ya ka ntle ebile e le ye kgolo e ba bogolo bja go lekana 30×30 ya disentimetara (cm), ya go latela ka gare ga yona e lego ya magareng e ba le bogolo bja go lekana 20×20 ya disentimetara (cm) gomme, ya mafelelo ye nnyane e na le bogolo bja go lekana khutlonne ya 10×10 ya disentimetara (cm). Dikhutlo tše nne ka moka di swanetšwe ke go arolwa ka mothaladithwi go tloga go khutlo ye kgolo ya ka ntle go ya go ye nnyane ya ka gare. Mafelelong morabaraba o swanetše go ba le methaladi ya ditaekonale tše nne. Magareng ga khutlonne ye nngwe le ye nngwe, go thalwa mothaladithwi wa go putlaganya go ya go khutlonne ya ka gare ye nnyane, mafelelong re ile go ba le methaladi ye mene ya go ya fase (*vertical*).

Sethalwa sa 3: Morabaraba wo o tšerwego Lokheišeneng la Kgapane, Masepaleng wa Greater Teta, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (11 Pherekong 2017).

2.2.3.1 Mohuta wa baraloki

Ke papadi ya go ralokwa ke bašemane goba banna le basadi.

2.2.3.2 Mokgwa wa go raloka

Baraloki ba thoma ka go beakanya maswika a masomepedinne (24) ao a kgobokeditšwego, a bewa moo go hlakanago methaladi yeo ba e thadilego godimo ga khutlonne ya morabaraba. Maikemišetšo a moraloko wo ke gore maswikana a mararo a be mothalading o tee ka go lebana, methaladi e ka ba ka dibopego tša go fapana. E ka putla (*horizontal*), ya theoga (*vertical*) goba ya sekama (*diagonal*). Ge moraloki a ena le maswikana a mararo mothalading o tee, a ka tšea a mangwe a yoo a ralokago le yena, ao a se bego mothalading o tee ka gare ga lepokisana a a bea ka ntle.

Moraloko gore e be wa katlego, go nyakega lefelo la maleba la go bulega le go lekanela. Ge lefelo la maleba le se gona, go ka nyakwa pampiri goba lepokisana la maleba la go trowela gona. Moraloko wo ga o kgethe lefelo. O ka ralokelwa ka gare ga ngwako goba ka ntle ga ngwako. Gantši o ralokwa ka ntle ga motse gore baraloki ba raloke ka go lokologa ka ge ba fela ba hlaba mašata ge ba raloka. Go nyakega baraloki ba babedi go raloka moraloko wo. Moraloki yo mongwe le yo mongwe o swanetše go ba le maswikana a lesomepedi (12). Maswikana a swanetše go fapana go ya ka baraloki. Yo mongwe a ka topela maswikana a lesomepedi a go swana, mola yo mongwe a ka topela dikgeru tša marula goba dikhurumelo tša mapotlelo tša go swana, bjalobjalo.

Ge maswikana a moraloki a feleletše ka moka ka gare ga khutlonne, baraloki ba ka thoma go bea maswikana moo ba ratago. Se se direga ka go tshela sekgoba le go bea maswikana moo go se nago selo. Maswikana a ka tlošwa a bewa mafelong a go fapana moo moraloki a nyakago gona. Ge moraloki yo mongwe a ka ba le maswikana a mararo mothalading o tee, o dumelelwa go tšea leswikana le tee la yoo a ralokago le yena ge fela le se mothalading wa a mangwe a mararo. Ge moraloki a ka hwetša a ena le maswikana a mararo ao a šetšego ka gare ga lepokisana, o dumelelwa go a šomiša lefelong le lengwe le le lengwe leo a le nyakago ntle le mellwane.

Moraloki o swanetše go tseba melawana ya moraloko wo gore a tle a atlege le go ba mothopi wa papadi. Molawana wo mongwe ke wa gore maswikana a swanetše go bewa ka tsela ya go taboga sekgoba pele moraloki a bea maswikana a gagwe. Maswikana ga se a swanela go thibela a moraloki yo mongwe tsela. Bohlale bja go taboga maswikana a moraloki yo mongwe ga bo amogelwe. Moraloki yo mongwe le yo mongwe o swanetše go šomiša maswikana a masomepedinne (24).

Morabaraba ke papadi ye nngwe ya meraloko ya setšo ya go tuma le go tsebega mo nageng ya rena ya Afrika-Borwa. Moraloko wo o ralokwa ke batho ka moka, bakgalabje, banna le bašemane. Moraloko wo o nyaka motho yo a ikemišeditšego ebile a tsebago le melao ya wona. Gore moraloki a atlege o swanetše go laetša phišegelo, moya wa go ba le phadišano le maikemišetšo a go ba yena mothopi.

2.2.4 Moruba

Moruba ke papadi yeo e ralokwago ka maswikana ao a lokelwago le go ntšhwa ka gare ga meletšana ya go latelelana.

Sethalwa sa 4: Moruba wo o tšerwego Lokheišeneng la Kgapane, Masepaleng wa Greater Tetaba, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (11 Pherekong 2017).

2.2.4.1 Mohuta wa baraloki

Ke papadi ya bašemane le banna.

2.2.4.2 Mokgwa wa go raloka

Go nyakega baraloki ba babedi gore moruba o kgone go ralokega. Go nyakega lefelo la go lekanela moo go ka epšago mekotšana ya sediko ye masometharopedi (32). Mokotšana wo

mongwe le wo mongwe o ba le sediko sa go lekana disentimetara tše tharo (3cm) goba go feta gape go ya fase o ka ba disentimetara tše pedi (2cm). Moletšana o ka epša ka diatla goba gwa šomišwa sedirišwa sa maleba go o epa. Meletšana e swanetše go beakanywa ka tshwanelo gore go be le direi tše nne le dikholomo tša maleba. Se se lego gona ke gore dikgomo di ka oketšega goba tša fokotšega. Se se laolwa ke mokgwa woo baraloki ba ralokago ka wona.

Moletšana wo mongwe le wo mongwe o lokelwa maswikana a mabedi. Go tseba polelo ya moruba go tloga go le bohlokwa ka ge moraloki a tla kgona go atlega gabonolo ge a raloka. Maswikana ao a šomišwago a bitšwa dikgomo mola meletšana yeo e epilwego e bitšwa mašaka. Dikgomo di sepetšwa go tloga go letsogo la ngele go ya go la go ja, go ya le ka mokgwa woo sešupanako se sepelago ka gona. Ge leswikana la mafelelelo la moraloki le ka felela ka gare ga moletšana wa rei ya ka pele, wa go hloka selo ebile le lebane le meletšana ya mophenkgišane yeo e nago le dikgomo reing ya ka pele le ya ka morago, dikgomo go tšwa meletšaneng yona yeo di a thopša ka go ntšhwa ka meletšaneng yeo. Go realo ke gona ge a di fokotša. O tla leka go mo thintha tšona go fihlela di felela.

Baraloki ba babedi ba dula goba ba ema ka tsela ya go lebelelana. Moruba o aroganywa ka diripana (drei) tše nne gore moraloki yo mongwe le yo mongwe a laole dikarolwana tše pedi. Moraloki wa mathomo o thoma go raloka ka go kgetha meletšana yeo a e ratago ka lehlakoreng la gagwe. Moraloki o tla lokela dikgomo tša gagwe ka gare ga meletsana yeo gomme, di swanetše go sepela ka lehlakore le tee, go thoma ka letsogong la ngele go ya go la go ja. Go dumeletšwe kgomo e tee ka gare ga lešakana la yona. Ge kgomo ya mafelelo e ka wela ka lešakeng la tše dingwe, dikgomo ka moka di ile go thongwa gape go lokelwa ka gare ga mašakana, go thoma letsogong la ngele go ya go la go ja. Se se tla bušetšwa go fihla dikgomo ka moka di felela ka mašakaneng a tšona.

Moraloki wa pele o dumelelwa go tšea dikgomo tša moraloki wa bobedi. Ka go realo, lešaka la moraloki wa bobedi le šala le se na selo ka ge moraloki wa pele a thopile dikgomo tše. Se se ile goba bjalo le go moraloki wa bobedi ge nako ya gagwe e fihlile. Moraloko o fihla mafelelong ge moraloki yo mongwe a feletšwe ke dikgomo ka mašakaneng a gagwe.

Moruba ke moraloko wo o tlwaelegilego go Mafrika ka bophara. Moraloko wo o ralokwa dinageng tša go fapana go swana le Nigeria, Ethiopia, Uganda le Ghana. Moruba ke moraloko wo mongwe wa go nyaka go ralokwa ka lebelo. Moraloko wo o nyaka lebelo ge o diriša matsogo le monagano.

2.2.5 Tsheretshere

Tsheretshere ke papadi yeo e ralokwago ka maswikana a mphaphathi a go bopega ka go lekalekana mahlakoreng ka moka, a go redimoša gore a se kweše moraloki bohloko. E ralokwa ka go tloatlola ka leoto le tee, ka gare ga mapokisana a go thalwa fase molaleng. Mapokisana a thalwa ka go diriša thata ye nnyane ya go oma le go tielela gore methaladi ka moka e bonagale. Mapokisana a ba ka sebopego sa khutlonne.

Sethalwa sa 5: Tsheretshere e tšerwe Lokheišeneng la Kgapane, Masepaleng wa Greater Teta, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (11 Pherekgong 2017).

2.2.5.1 Mohuta wa baraloki

Papadi ye e ralokwa kudu ke bafsa ba banenyana. Ba raloka ge ba khuditše mosegare goba thapama nepo e le go itloša bodutu. Ba raloka go ya ka sethaka ka ge go fela go eba le mehlamu goba dipolelwana tšeo di lego botse ge di bolelwa ke sehlopha se seitšego sa batho. Baraloki e ba baithaupi bao ba ralokago ka maikemišetšo, boikgafō le bolokologi. Yo mongwe le yo mongwe o raloka ka mafolofolo ka ge a nyaka go ipona a le maemong a pele, a fetile ba bangwe.

2.2.5.2 Mokgwa wa go raloka

Baraloki e ka ba ba babedi goba go feta. Moraloki yo a nago le bokgoni bja go thala a ka e thala. E thalwa ka mapokisana a go lekalekana ao a bopegilego ka khutlonne. Mapokisana a ba a mararo ka papetla, mola botelele bja yona bo ena le mapokisana a mahlano go lebana le lepokisi le lengwe le le lengwe la a mararo a ka godimo. Re ka re go thalwa lepokisana le legolo, leo le arolwago ka methaladi ye meraro go ya tlase ga lepokisi. Morago lepokisi le arolwa ka methaladi gare ga lona, go tloga letsogong la ngele go ya go la go ja, methaladi e thalwa go theogelwa tlase. Methaladi yeo e thalwago e swanetše go tšweletša mapokisana a mahlano go tloga godimo go ya tlase go seripa se sengwe le se sengwe go tše tharo tšeo di lego ka lepokising. Mapokisana a ba ka sebopego sa tharotharo re lebeletše bophara, a tlaleletšwa gape ka khutlonne tše hlanohlano re lebeletše botelele bja lepokisana.

Tsheretshere e ba le mapokisana a lesomehlano ao a lego ka sebopego sa khutlonne go le lengwe le le lengwe. Mothadi wa tsheretshere ke yena a thomago go raloka. Ge leswika la moraloki le ka gata mothaladi goba la tšwela ka ntle, moraloki o a tšwa, a šielana yo mongwe, bjalobjalo. Baraloki ba raloka ka go šielana go fihlela mapokisana a lesomehlano a tlala. Moraloki wa go thoma, o thoma ka go bea mokuno lepokisaneng la mathomo la tlase ka letsogong la ngele. Ge a ka kgona go tsena ka gare ga mapokisana ntle le go khutša, moraloki o swaya mapokisana ao e lego a gagwe ka go a thala ka mokgwa wo o itšego. Moraloki wa bobedi le yena o swanetše go swaya a gagwe ka mokgwa wa go fapana le ka moo moraloki wa mathomo a swailego a gagwe maphokisana. Mafelelong a papadi yo mongwe le yo mongwe o ya go bala mapokisana a gagwe go ya ka moo a a swailego. Yo a hwetšago a gagwe e le a mantši, ke yena mothupi.

Ge go thalwa tsheretshere, sa pele go thalwa mothaladi wa thwii, go tloga godimo go ya tlase. Ka dipalo mothalo thwi o thalwa ka tirišo ya rula moo go balelwago gore go ka dirišwa di metara tše kae. Lepokisana le tee leo le thalwago, le arolwa ka mapokisana ao a tšwelelago ka sebopego sa khutlonne. Ka ge go šetše go laeditšwe ka godimo, ge go ralokwa, moraloki yo mongwe a ka swaya mapokisana a gagwe ka go arola le lengwe le le lengwe ka mothaladi wa go putlaganya bogare bja lepokisana gabedi, go tloga go khutlo ya letsogo la ngele go ya tlase le go tloga go letsogo la go ja go ya tlase ka go fapantšha. Lepokisana leo le ya go tšweletša seo se bitšwago pharalelokramo. Tirišo ya pharalelokramo e šupa gore mahlakore a mabedi a mabedi a ba pharalele, a a lekana.

Methaladi ye mebedi yeo e aroganyago lepokisana la khutlonne la tsheretshere e bitšwa di maputla (*diagonals*). Methaladi ye ka bobedi e kopana gare, wo mongwe o ripaganya wo mongwe ka bogare mola le wo mongwe o ripaganya wo mongwe ka bogare. Mošomo wo o dirwago ke methaladi ye, ka Dipalo e laetša seo ba rego: Methalo ya go arolana gabedi (*Lines bisect each other*); (gabedi) (*bio-two*), (ripa) (*sect-to cut*).

Karolwana e tee ya maputla (*diagonals*) e ripaganya lepokisana ka diripa tšeo di tšweletšago triangele yeo e lego khutlotharo. Khutlotharo yeo e bopa $\triangle ABC$ le $\triangle ACD$. Baraloki ba tšweletša tsebo ya dipalo le bohlae bja go fapantšha seo se bonagalago e ke se a swana gore se se swane, re lebeletše wona mokgwa wa go swaya tsheretshere go yoo a thophilego ge go ralokwa. Moraloki a ka tlaleletša a gagwe mapokisana ka go thala methaladi ya go feta ya moraloki wa pele. Se se ile go hlola gore go be le tlaleletšo ya dikhutlo tše tharo yeo e bitšwago khutlotharo (*triangulation*). Moraloki yo mongwe a ka ikgethela go tlatša lepokisana la gagwe la khutlonne ka methaladi fela, se se ya go hlola koketšego ya methaladi ya diparalele.

Ntle le go rutwa goba go ya sekolong, mothadi wa tsheretshere o kgona go e thala ka tekatekano ntle le go diriša seela. Methaladi ya go putlaganya lepokisi la khutlonne e bopa dienkele tšeo di lekanago mahlakore ka moka. Mahlakore ao a ba ka tekatekano yeo e tšweletšago sebopego seo se bitšwago gore ke dikhutlo tše di theogelago fase tša go latolana (*vertically opposite angles*). Karolwana ye nngwe le ye nngwe e ba le tekatekano ya palo ya 90° . Se setšweletša tekatekano ya mahlakore ka moka a mane, le go lekalekana ga diripa ka moka tša dikhutlo tšeo di bitšwago gore ke dikhutlo tša go arolwa ka diripa tše pedi tša go lekana (*bisected angles*).

2.3 Thumo

Kgaolong ye go laeditšwe ditlhalošo tša meraloko ya setšo yeo e laeditšwego ka godimo, mehuta ya baraloki le ka mekgwa yeo e ralokwago ka gona. Batho ga ba dio raloka fela. Go nyakega menagano ya go felela go baraloki ka moka. Moraloki yo mongwe o swanetše go lebelela dikgomo tša yo mongwe gore di se mo gakantšhe ka mesepelo. O swanetše go leka ka maatla go di šireletša gore di se thopše. Taba ye e ruta batho maikarabelo. Motho wa go hloka maikarabelo a ka se felele felo. Bophelo bo napile bo a pala. Batho ka moka ba duma go ba le malapa a bona. Ke fao yo mongwe le yo mongwe a swanetšego go bontšha maikarabelo a go felela. Le ge e le gore batho ba swanetše go fela ba thušana mo bophelong, go gontši motho o swanetše go ikemakemela. Motho wa go dula a nyaka thušo o tšhabja ke batho. Le bona ba a

lapa go thuša motho wa go se ikemakemele. Tša bona ba tla di dira nako mang ba duletše go thuša mongwe. Bagologolo ge ba kgarela ntlha ye ba re ‘kgomo go tsošwa ye e itekago’.

KGAOLO YA BORARO

TSENELANO YA MERALOKO YA SETŠO LE DIPALO

3.1 Matseno

Kgaolong ye monyakišiši o tla tšweletša ka moo meraloko ya setšo e tsenelanago ka gona le Dipalo. E batametša le go lemoša batho, kudu baithuti, ka moo meraloko ye ya setšo le Dipalo di sepelago sa mmaletee ka gona. Dipalo di kgatha tema ye kgolo maphelong a rena. Maphelo a rena a ithekgile ka meraloko ya setšo ka ge e le yona yeo rena Maafrika re itlošago bodutu ka yona. Meraloko ye ya setšo e bopa setswalle le go tiiša segwera ka ge e le yeo e ralokwago ka seboka. Bontši bja tšona di ralokwa tšatši ka tšatši ebile di ralokwa ke batho ba batee. Ka setlwaedi, meraloko ye e ralokwa felo go tee, ke batho ba batee. Se se ka diragala tšatši le lengwe le le lengwe ntle le ge yo mongwe a swerwe ke mabaka. Mmušo o tlile ka leano la gore meraloko ye e thongwe go ralokwa mefatong ya fase kua dikolong, nepo e le go dira gore bana ba tsebe le go tloga le setšo sa bona e sa le ba bannyane. Meraloko ye ya setšo ga e fapane le Dipalo ka ge le tšona di nyaka gore motho a ithute tšona tšatši ka tšatši gore ka morago a be le bokgoni bjo bo tseneletšego. Go tla lebelelwa ye mengwe ya meraloko ya setšo bjalo ka diketo, kgati, morabaraba, moruba le tsheretshere ka moo di tsenelanago ka gona le Dipalo le ka moo di lego bjalo ka dijo tša tšatši le tšatši maphelong a rena.

3.2 Tsenelano

Meraloko ya setšo e tsenelana kudu le Dipalo. Ga go ka mokgwa woo di ka se tsenelanego ka gona ka lebaka la gore le meralokong ye go a arolwa, gwa atišwa, gwa ntšhwa, gwa ba gwa hlakantšhwa. Meraloko ye e bopa motheo wo mobotse wa thuto ya Dipalo. Ge ngwana a ka kwešiša se a ithutago sona go tloga bonnyaneng bja gagwe, go ra gore a ka fihla kgole ka sona a dutše a eya kgato ka kgato. Monagano wa gagwe o gola mphato ka mphato. Motheo wo mobotse o tiiša kwešišo ya ngwana ge a dutše a gola. Ge a thoma thuto ka kwešišo, o tla fihla magomong a godimo a dutše a e kwešiša. Ge a ka se thome le go kwešiša, ga go mo a tla yago gona ka lebaka la gore ga se go be le motheo wo mobotse. A ka se kwešišo dithuto tša mefato ya godimo a palelwa ke tša mefato ya fase. Ka fao, batho ba se bone o ka re go raloka meraloko ye ke go senya nako. E momagantšha megopolo ya bona le thuto ya Dipalo yeo e abjago

dikolong. Ge momagano ye bjalo e ka ba gona, batho ba tla bona gore ka nnete ga se thuto ya bothata.

3.2.1 Diketo

Tsela ya go thala sediko e tloga e laetša mabokgoni a Dipalo ka ge mothadi a swanetše go thala sediko seo se sa sodišego. Ka Dipalo, ge mothadi a thala sediko, o laetša mabokgoni a go thala sebopego sa ditaemenšene tše tharo re lebeletše: lebato, bophara le bokagare. Diketo di swanetše go lokelwa ka gare ga moletšana wo nako ye nngwe o bitšwago sekhudu, nepokgolo e le gore di felele. Ka tsela yeo, moraloki o leka go fihlelela mokgwa wa go ela le go kala bogolo le bolumo (volume) re lebeletše bokagare bja sekhudu seo. Se se bitšwa kelo ya khaphasithi. Diketo di hlohleletša baraloki gore ba fihlelele mokgwa wa go balela. Moraloki o ntšha leswika le tee le tee goba a mabedi a mabedi ka gare ga sediko seo. Ge a dira se, o tloga a laetša mabokgoni a gagwe a go balela, go hlakanya mmogo le go ntšha.

Ge moraloki a ka raloka palo ya gagwe ka moka ya maswikana a ba a a fetša ntle le go palelwa, ao a latelago ka morago maswikana re a bitša manamane ao ka polelo ya Seisemane a bitšwago *profit*. Se se ra gore dipolelo, seo ka Dipalo se bitšwago ngwatho ya dintlha (*break-evenpoint*). Ka tšona diketo tše, baraloki ba tšweletša tsebo ka mantšu a go swana le manamane. Taba ye e šupa gabotse gore le ge motho a ka ba le kgwebo, e ka sepela gabotse. Go palelwa ke go bala tšhelete le go se bušetše bareki ditšhentšhi tša maleba ke lebaka le lengwe le le dirago gore kgwebo e phuhlame. Ge moraloki a raloka, kgopolo ya gagwe ka moka e swanetše go ba thalokong yeo ntle le go šikinyega goba go lebelela ka thoko. Go swana le ge a sepetša kgwebo. Se ke seo se diregago ge motho a ngwala Dipalo. Kgopolo e ba felo go tee. Motho ga se a swanela go emišwa go seo a se dirago ka gobane kgopolo e ka timela, gomme gwa tla kgakanego. Thaloko le kgopolo di sepela sa mmaletsee.

3.2.2 Kgati

Kgati e tšwelela ka mologo woo o laetšago mothaladi wa mosehlwana. Ge e ralokwa, e ruta babapadi mokgwa wa go balela mmogo le go lekalekantšha (*balance*) seemo ge motho a ema. Dipalo di tšwelela gabotse ka ge go ena le go ela goba go kala botelele bja thapo magareng ga ba raloki ba babedi. Kgati ge e ralokwa, thapo e kgona go bopa seripagare sa sediko seo se

laolwago ke botelele bja motho yoo a ralokago goba yona khapasithi ya motho. Go palantsha go bonala le go tšwelela gabotse ge motho a raloka ka mokgwa wa go fofa. Go fofa le gona go nyaka maatla go moraloki wa gare gore a se dire phošo. Wa go lapa ka pela o feleletša a dirile phošo ka gore go lapa ga gagwe go ka fokotša lebelo le a yago godimo le go boa fase ka lona.

Baraloki ba thušega mokgweng wa go balela ka kwešišo le šedi ge ba dutše ba fofafofa papading ya bona. Kgato ye nngwe le ye nngwe yeo e tšewago ka kgati e sepelelana le go balela. Tiragalong ye, kgopolo e šoma ka lebelo. Moraloki o kgona go opela, go balela le go lekalekantšha ka nako e tee. Moraloko wo o laolwa ke batho ba babedi bao ba swerego thapo ka mahlakoreng a mabedi. Ge kgati e ralokwa, go ka thoma go tsena motho o tee, ka morago ga go balela gwa latela yo mongwe goba ba bangwe.

3.2.3 Morabaraba

Morabaraba ke ye nngwe ya dithaloko yeo e thabelwago ke batho ka moka go sa kgathalege mengwaga. Moraloko wo o tletše ka tirišo yeo e fapanego ya Dipalo. Moraloki ge a ka ba le temogo o tla kgona go bona le go kwešiša ka moo Dipalo le morabaraba di tsenelanago ka gona. Tsenelano ye e tloga e ruta moraloki ka mabokgoni le meragelo ya Dipalo. Ge mothadi wa morabaraba a thoma go o thala, o diriša mokgwa wa Dipalo wo o bitšwago geometeri (*geometry*). Khutlonne e ile go tšweletšwa gabotse.

Khutlonne ye e tšwelela ka ditaemenšene tše pedi. Mokgwa wa go ela o tšwelela gabotse ge go thalwa morabaraba. Ditaekonale tša khutlonne di kgona go bonagala gabotse ge go thalwa moraloko wo ka gore mothalothwi woo o thalwago go kgaogantšha khutlonne ka dikarolwana tše nne, tše nne lehlakoreng le lengwe le le lengwe. Dikarolwana tše di swanetše go lekana mahlakoreng ka moka. Ge moraloko wo o ralokwa, moraloki o ithuta mokgwa wa go balela.

Thaloko ka moka ga yona e laolwa ke mokgwa wa Dipalo wa go hlakantšha le go ntšha. Morabaraba o kgona go laola kgopolo ya moraloki ge a raloka. Moraloki o ile go šomiša saekolotši ka ge a swanetše go naganišiša pele a tšea kgato ka gare ga papadi ya gagwe. Ge moithuti a šomana le palo, o tsinkela moo a sa nyakego go tshwenywa go ba go fihla a hwetša tharollo. Ge motho a raloka morabaraba, kgopolo ya gagwe ka moka e ba papading ntle le ditšhitišo.

3.2.4 Moruba

Moraloko wo wa moruba le wona o tloga o tletše ka tirišo le mehlala ye mentši ya Dipalo. Ge go thongwa go thalwa moruba, sebopego sa ditaemenšene se bohlokwa. Mo go sebopego mothadi o lebelela lebatso, bophara le bokagare bja moruba woo o thalwago. Sebopego ke sona se tla thušago baraloki go kgona go tseba le go balela ka moo ba yago go beakanya dikgomo tša bona ka gare ga meletšana yeo ba e epilego. Meletšana yeo e epšago, e tšweletšwa ka mokgwa wa sediko ka tsela yeo geometeri ya go fetleka (*analytical geometry*) e tšwelelago ka gona.

Moruba o thuša ka mokgwa wa go balela. Meletšana yeo e swanetšwego go šomišwa le maswikana ao a bitšwago dikgomo, ao a swanetšwego ke go balelwa ka gare ga moletšana wo mongwe le wo mongwe. Mokgwa wo o bitšwago thutapalo (*arithmetic*) ka Dipalo o kgona go tšwelela gabotse ka gare ga moraloko wo. Moraloki o kgona go tšea sephetho ka boyena. A ka ema, nepo e le go naganišiša le go lebelela tsela yeo a ka phomelelago le go thopa papadi yeo. Moraloki o swanetše gore a be le mekgwanakgwana yeo a ka e šomišago le mabokgoni a go naganela pele, pele a ka tšea sephetho ka papadi ya gagwe.

Ge moraloki a lebelela mothadithwi woo a ka o latelago, go nagana le go naganela mophenkgišane wa gagwe go tloga go itaetša gabotse gore Dipalo di raloka karolo ye bohlokwa. Ge moraloko o thoma go ralokwa, maswika a phatlalatšwa ka gare ga meletšana gore papadi e tšwele pele. Se se tšweletša mokgwa wo o laetšago pheriotisithi (*periodicity*). Ge maswikana ao a bitšwago gore ke dikgomo a lokelwa ka gare ga mašakana, tshwano (*symmetry*) e a tšwelela. Moraloko ge o ralokwa, go a balelwa. Moraloki o raloka ka tsela yeo sešupanako se balelago ka gona, go thoma letsogong la ngele go ya go la go ja. Mo go mokgwa wo wa go arola moruba, go lebeletšwe palo ya meletšana yeo e bego gona ebile e lekalekanago. Taba ye e tloga o tiišetša tirišo ya Dipalo. Ge moraloko o tšwela pele, moraloki yo mongwe le yo mongwe o lebeletše kgonagalo ya gore a be mothopi wa thaloko yeo. Tumo yeo e tšwelelago go baraloki e bitšwa kgonagalo (*probability*).

3.2.5 Tsheretshere

Moraloko wo le wona o bohlokwa kudu. Ka ge o thalwa ka dikhutlonne, moraloki o kgona go tseba gore khutlonne e ba ka sebopego sa mohuta mang. Ge nako ya go ya sekolong e fihla, bothata bja go fapantšha dikhutlo ga bo sa le gona. O ya a šetše a tseba tebelelego ya dilo tše a rutwago ka tšona. Ka ge maswika a go ralokwago ka ona a le a mphaphathi ka godimo le ka fase, ngwana o kgona go tseba tekatekano ya dilo. Ge a ka se be a mphaphathi, leswika le a ralokago ka lona le ka no palelwa ke go ema mo le nyakegago gona. Ka kaba la go hloka tekatekano, le tla ema lefelong leo le sa nyakegego. Mo Dipalong, go fela go eba le moo mahlakore a swanetšego go lekana. Ge moraloki a fošetša leswika ka lepokising le le itšego la tsheretshere go tloga fao a lego gona, o ithuta go meta. O a tseba gore sekgoba sa gona se ka metwa ka dimetara goba disentimetara. Batho ba bantši ba sa na le bothata bja go fapantšha metara, kilometara le sentimetara.

3.3 Thumo

Go tloga go bonala gabotse mo kgaolong ye gore meraloko ya setšo le thuto ya Dipalo ke monwana le lenala. Ge motho a sa tsebe Dipalo, ga go ka mokgwa wo a ka thopago sefoka ka gona meralokong ye. Thutong ya Dipalo le gona o tla bona lerole fela. O tla phela a gogile mosela. Mareo ao a dirišitšwego mo kgaolong ye a laetša gabotse gore go na le nyalelano ya go tia magareng ga meraloko ya setšo le Dipalo. Ngwana yo a sego a raloka meraloko ye a ka se šome gabotse thutong ya Dipalo ka ge go se na motheo wo o adilwego kgopolong ya gagwe ka setšo sa gabo. Ge e le ngwana yo a ralokilego meraloko ye, dipoelo tša gagwe thutong ya Dipalo di tla dula di phadima ka ge meraloko ye ya setšo e adile motheo wa go tia. Le ngwana wa go se sware ka pela mo o tla ja bogobe bo fodile. O tla bo ja bo fodile ka gore o dulela go di raloka. Ge motho a itlwaetša selo, se ka se tsoge se tšwile monaganong wa gagwe. Mekgwa ka moka ya go sepelelana le Dipalo e a mo mela fao a tla lemogago gore di boleta. Ge motho a sa ithute selo, se tla no ba bothata ka gore ga a na nako ya sona. Batho ba ba bonago Dipalo di le bothata, ba bothateng bjo bogolo ka gore ga ba na taba natšo. Motho o tseba selo se sengwe le se sengwe ge a itlwaetša sona. Go itlwaetša selo go fapana kudu le go kwa go bolelwa ka sona. Motho wa go kwa go bolelwa fela ka sona, a se a leke go se dira, a ka se tsoge a se kgonne ntle le ge a ka ithuta sona.

KGAOLO YA BONE

MEHOLA YA MERALOKO YA SETŠO

4.1 Matseno

Kgaolong ye, monyakišiši o tšweletša ka moo meraloko ya setšo e nago le mohola mo setšhabeng. Go laetša gore meraloko ye ka go fapana ga yona e na le mohola, re bona e ralokwa le go bogelwa ke batho ba go fapana ka maemo le mengwaga. Ba bangwe ba e dira thaloko ya tšatši le letšatši mola ba bangwe e ba direla segwera. Ka lehlakoreng le lengwe e kgona go kopantšha batho bao ba fapanego, ge go tliwa tabeng tša diphadišano. Diphadišano e ka ba tša segwera goba tša go nyaka nkgwete. Se se tloga se thabiša bao ba tsenelago diphadišano ka ge ba tla ithopela se sengwe le go thabiša babogedi ka ge ba tla itloša bodutu.

4.2 Dipoelo tše bohlokwa tša meraloko ya setšo

Meraloko ya setšo e tloga e ena le mohola kudu bathong. Ntle le go inyakela maemo goba tšona dimpho tša go swana le tšhelete, dibjana, dimetale le tše dingwe, mehleng ya lehono meraloko ya setšo e tloga e le bohlokwa kudu. Se se bonagala kudu ka ge meraloko ye e tloga e amogelwa le go thabelwa ke batho ba bantši nageng ka bophara. Kua morago, ka nako ya kgatelelo le kgethollo go ya ka merafe, batho ba bantši ba be ba se na taba nayo ka lebaka la gore meraloko ye e be e bonwa e le ya batho ba go se hlabologe. Sekgowa e be e le sona se ikepetšego. Ke yona taba ye e dirilego gore batho ba kgaogane le segagabobona. Ka morago ga dikgethokakaretšo tša mathomo tša tokologo ka mono Afrika-Borwa, batho ba hlohleleditšwe le go bona go le bohlokwa go boela ditšong tša bona. Ke le lengwe la mabaka oa a dirilego gore meraloko ye e boe. Ba be ba sa gopole gore meraloko ye e ka thuša bana ka sekolong. Ke gona ba bona bohlokwa bja yona.

Motho a ka belegwa e le yoo a sa kwanego le go bolela kudu goba a tšhaba go ipatametša bathong. O tloga a sa kwane le tlhakahlakano ya batho, sa gagwe ke go itulela le go ikhomolela. Ge a ka itlwaetša go bogela ge ba bangwe ba raloka meraloko ye, mafelelong o tla ipona a na le kgahlego. Ntle le go gapeletšwa, a ka ipona le yena e le moraloki. Motho wa mohuta wo go

se go ye kae le yena o kgona go iphetolela. Ka ge polelo e thopa sefoka ka gare ga mehuta ye ya meraloko, motho yo a tšeago karolo o kgona go ikemela le go iphetolela mo go nyakegago.

Meraloko ye e ka šušumetša motho gore a be le boitshepo. Ge meraloki a raloka, o kgonthišiša gore yena ke yena, o lwela gore a thope papadi yeo. Moya wa phenkgišano o bula le go kgodiša kgopolo ya motho. Mang le mang o leka go nagana ka mo go tseneletšego gore a ka dira eng gore a be mothupi. Se se thuša le go šušumetša baraloki gore ba nyake go ipona ba bokane ka makga a mantši gore ba kgone go bona yoo e lego mofenyi. Kgobokano ye ya nako le nako, e aga le go tiiša lerato, kwelobohloko le segwera magareng ga baraloki. Mehola ye megolo ya yona e a latela.

4.2.1 Kgomagano ya setšhaba ka kakaretšo

Meraloko ya setšo e kgomaganya batho go ya ka ditšo tša go fapana. Ge go tliwa tabeng ya diphadišano, batho ba hwetša monyetla wa go ba le bagwera ba bafsa. Gantši mogwera o feleletša e le motho wa kgauswi kudu le wena. Segwera se thoma bonnyane thalokong, mafelelong sa fetela ka malapeng, batho ba ba setšhaba se tee. Go tloga moo, ditherišanong ka moka ba bokana felo go tee, ba feleletša ba bonana e le ba lapa le tee.

Sethalwa sa 6: Setšhaba se ipopile ngata e tee Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (11 Pherekong 2017).

Yona ntlha ye e tšweletša mokgwa wa tirišo ya Dipalo, re lebeletše go nagana le go hlakantšha. Pele ba kopana mererong ya bona, ba thoma ka go nagana gore ba ka bitša bomang bao ba lego kgauswi kudu le bona.

Meraloko ye ya setšo e ka fetša boithabišo bja setlwaedi. Batho ba merafe ya go fapana ba ka ithomela gore ngwageng ba kopana gabedi, gararo goba mafelong a ngwaga, nepo e le go phadišana. Go ka kgethwa mongwaledi, a ngwalela dinagamabapi tšeo ba nyakago go ikgokaganya le tšona. Go ka dirwa thonamente bathupi ba fiwa difoka. Thulaganyo ye e tloga e tiiša tirišo ya Dipalo ka ge yo a beakantšhago a naganišiša le go balela palo ya baraloki le ba

thupi. Thonamente le yona e a dikologa, e tloga go setšhaba se sengwe go ya go se sengwe go ya ka matšatši le dinako tšeo di beilwego.

Ka lehlakoreng le lengwe, modudi wa motse wo o itšego a ka kopantšha setšhaba gore se be le kwano le kwešišano. Mafelelong batho ba ba ipona e le ba tee, go sa kgathalege gore mang ke wa setšo sefe. Ka ge meraloko ye ya setšo e le ye mengwe ya go ba le diphadišano, sehlopha goba moraloki o tee a ka ba mothupi a emela setšhaba sa gabo. Se se hlohleletša le ba dinagamabapi gore ba thome go tumiša bathupi bao le go ba bona e le baemedi ba gabobona. Ge batho ba iša pele ka go phela ba raloka ka wona mokgwa wo, segwera le sona se a keka. Batho ba kgona go kgotlelelana le go lebalelana melato.

4.2.2 Thibelo ya bosenyi

Batho ba go hlwa ba sa dire selo ba nagana ka bosenyi fela. Batho ba go hlwa ba dira dilo tše dingwe, mohlomongwe tša go amana le dipapadi, ba ka se senye ka lebaka la gore menagano ya bona e kgokilwe ke dilo tše di dirwago dipapading.

Sethalwa sa 7: https://en.wikipedia.org/wiki/cime_prevention (se hweditšwe ka letšatši la 12 Pherekgong 2017).

Meraloko ye ya setšo e kgona go šireletša bafsa gore ba se wele ka gare ga mathata a mantši. Bafsa ba kgona go tšea letšatši ka moka ba le dipapading tšeo tša go fapana. Se se dira gore ba kgaogane le tirišo ya diokobatši, go utswa, go bolaya le mekgwa ye mengwe ya go se loke. Menagano ya bona ka mehla e dula e naganne ka meraloko le go loga maano a gore ka moso ba ka dira eng gore ba kgone go fenywa. Meraloko ye e dula e ba swere. Ge e ba swere bjalo, ga ba naganne go yo dira bosenyi. Ka tsela ye, mathata ao a ka welago godimo ga bona a ba kgole kudu. A mangwe a ka feleletša a ba bolaya. Go ba botse go swarwa ke meraloko ya mohuta wo go feta gore ba dire dilo tšeo di ka feleletšago di ba babišetša bophelo.

Se sengwe se bohlokwa ke gore ge ba dutše ba raloka, ba kgona go ikgethela bagwera ba nnete. Bagwera ba bona bao ba ba hwetšago fao ba ka se ba tsentšhe ka gare ga ditaba tša bosenyi ka

gore le bona ba dula ba le fao go ralokwago gona. Bagwera ba e se bego ba nnete ba kgona go tsentsha motho kotsing a se tshepe. Ka go realo, bao ba sego ba loka bagwera le bona ba gona. Taba ye kgolo ke go lebelela gabotse batho bao motho a phelago nabo. Go sego bjalo ditaba di ka se sepele gabotse. Baraloki ba papadi ye nngwe le ye nngwe bao ba nago le nnete, mafelelong ba phela bjalo ka ba lapa le tee, ba ka kwelana bohloko le go fana lerato la nnete. Baraloki ge ba raloka, ba kgona go inaganela ntle le go bala puku goba go rutwa. Se sengwe le se sengwe seo se tšweletšwago, ba šomiša dikgopolo tša bona ka bohlale, eupša ba sa lebale melawana ya go raloka moraloko woo.

4.2.3 Maikarabelo le ponelopele

Monagano wa motho yo mongwe le yo mogwe wo o tšeago gabotse ga o ke o ema felo go gotee. Felo go gotee ga se o swanele go ema ka gore mmele le wona o a gola, bophelo bja tšwela pele. Ge o ka ema felo go gotee tšwelopele e ka se be gona. Ponelopele ya bophelo ka kakaretšo e swana le dilo tše di dirwago dipapading tša setšo.

Sethalwa sa 8: <https://en.wikipedia.org/wiki/vision> (se hweditšwe ka letšatši la 12 Pherekong 2017).

Mang le mang o naganela pele gore a kgone go ipona a fihleletše seo a se ratago. Se se dira gore moraloki a be le phišegelo ya go se nyake go bona a phalwa goba go fenywa ka gare ga thaloko yeo e ralokwago. Meraloko ye ya setšo e dira gore baraloki ba yona ba be le maikarabelo le go hlompha nako. Ye e tloga e le thuto ye botse kudu go bafsa, ka gore le ge ba gotše ba tla kgona go ba le maikarabelo kudu tirišong ya nako.

Le ka lapeng ge motho a itokišetša go ya go raloka le ba bangwe, o tla fela a gopola nako e le selo se bohlokwa. Ge go ralokwa meraloko ya go swana le kgati le diketo, yoo a fihlago pele moo go ralokwago gona ke yena a yago go thoma go raloka. Ge go ralokwa kgati, yo a fihlago mafelelong ke yena a yago go thiba goba go swara kgati yeo gore ba bangwe ba kgone go raloka gabotse.

Ka ge mang le mang a nyaka gore a ipone a thomana le papadi, a ka se nyake go bogela ba bangwe ge ba raloka. Motho wa go thoma dilo go tloga mathomong, o kgona go ba le ponelopele ya maleba ka gore o tseba fao ditaba di thomilego gona. Ke ka fao moraloki yo mongwe le yo mongwe o lwelago gore a fihle ka pela. Se se dirwa ka boikgafo le phišegelo. Ga go nako ya maleba goba yeo e ngwadilwego ya go thoma goba go tšhaiša ge go ralokwa. Mokgwa wo wa go hlompha nako, o akaretša bafsa mmogo le batho ba bagolo. Se se bonagala kudu go banna goba bakgalabje ba matiela ge ba gopotše go raloka moruba goba morabaraba.

Batho ba bantši ba gaborena ba na le bothata bjo bogolo bja go se sware nako. Taba ye e tloga e le tlhobaboroko. E napile e fetogile bolwetši bjo bogolo go bona. Ga ba sa bona e le phošo. Dilo tše dibotse di a ba feta ka baka la go se sware nako. Ntle le dilo tše dibotse tšeo di ba fetago, tše dingwe di a senyega. Batho ba bangwe ba itheta ka wona mokgwa wo wa go se sware nako. Ge batho ba ka hlokomela meraloko ye, ba ka fetoga. Le ge go bonala o ka re batho ba bangwe ba sa nyatša meraloko ye, nnete ke ya gore e bohlokwa. Bagologolo ba opile kgomo lenaka ge ba re nyatšamolala e hwetše molaleng. Bohlokwa bja yona bo tla dula bo le gona ka gore bo tswalana le thuto ya Dipalo yeo e rutwago dikolong. Meraloko ye e tla no ba bohlokwa le melokong ye e tlogo ebile bohlokwa bja yona bo ka se tsoge bo phumogile. Ge batho ba sa phela, bohlokwa bja yona bo ka se hwelele.

4.2.4 Setšo

Setšo ke mokgwa wo batho ba setšhaba se se itšego ba phelago ka wona. Se dira gore batho ba kwešiše bophelo ka botlalo. Ka go realo, tsebo ya meraloko ya setšo ga se tshenyo ya nako ebile batho bao ba e ralokago ga ba tshwenye ke mohlako. Batho bao e lego gore ba lebelelela setšo sa bona fase ke bona ba lego ka gare ga kgakanego ye kgolo. Meraloko ya setšo e momagantšha setšhaba gomme sa dula se tiile. E bopa mekgwa le ditlwaelo tša setšhaba. Naga ya Afrika-Borwa matšatšing a lehono e tletše ka bohodu, go thuba, go kata, dipolao le ditiro tše dingwe tša go se tsebalege. Ditiro tše ke sešupo sa go hloka mekgwa setšhabeng. Ke go hlokega ga dipapadi tše ka ge di ruta batho ka ditaba tša leago. Bana ba ka rutwa tšona e sa le ba bannyane go ba betlela tsela yeo e lokilego. Ke maikarabelo a batswadi go dira se. Maafrika ka kakaretšo a tsebega ka mekgwa ye mebotse. Botho ke bjona bo bontšhago botee bja setšhaba.

Sethalwa sa 9: <https://en.wikipedia.org/wiki/culture> (se hweditšwe ka letšatši la 12 Pherekgong 2017).

Meraloko ye ke diponagalo tša setšo. E kgona go bontšha gore batho ba tšwa kae, ba ya kae. Batho ba lefelo le le itšego ba ka se tsoge ba tšhentšhitše mokgwa wa bona wa go raloka moraloko wo o itšego. Mokgwa wo o tloga molokong wo mongwe go ya go wo mongwe. Le ge moraloki yo mongwe a ka etela lefelo le lengwe a hwetša go ralokwa, o tla fela a ba botša gore yena mo a tšwago ba raloka ka tsela efe.

Moraloki o tla laetša ka mokgwa wo a tsebago segagabo ka gona le go naganišiša ka seo a ithutilego sona morago le go se lebale setlogo sa gabo. Baraloki ba kgona go ikgetha le go laetša gore ke ba moloko o fe. Go kgatha tema le go ikemela ga baraloki, kudu bafsa, go dira gore meraloko ye ya setšo e tšwele pele. Boikgafu le go thaba ga baraloki go thuša gore

meraloko ye ya setšo e tšwele pele, e se gome ka rena. Se se ile go thuša gore meraloko ye e kgone go utolla motho gore ke wa mohlobo ofe. Ka tsela ye, meraloko ye ya setšo e ka se timelele. E tla kgona go fetela go meloko ye mengwe ye e sa tlogo ntle le go kgaotša.

Polelo le yona e bonagala gabotse setšong sa motho ka ge e tšea karolo ka go mo hlaola. Boitshwaro bja motho, tumelo ya gagwe le histori ke dilo tše dingwe tše di dirago gore motho a bonagale fao a tšwago gona. Ka ge naga ya Afrika-Borwa e na le ditšo tše dintši tša go fapana, go bohlokwa kudu gore polelo e raloke karolo ye kgolo ka go momagantšha sehlopha se sengwe le se sengwe sa batho. Ka morago ga dikgetho tša mathomo tša tokologo ngwageng wa 1994, bolementši bo tšweletše ka magetla ditherišanong ka go kaonafatša naga. Ditherišanong go gateletšwe taba ya go kaonafatša dipolelo tša Bathobaso le ditšo tša bona tša go fapana. Batladitherišanong ba kwane gore go se sa ba le bao ba nyatšago dipolelo le ditšo tša batho ba bangwe.

Mathale (2012), yo e bego e le tonakgolo ya Profense ya Limpopo, o hlohleleditše badudi ka moka ba Afrika-Borwa go bolela dipolelo tša bona go ya ka mehlobo ya bona. O rile ba swanetše go ikgantšha ka tšona bjalo ka badudi ba naga ka lebaka la gore di tšweletša ditšo sa bona. O boletše taba ye meketekong ya letšatši la bohwa ka Toropong ya Polokwane. O išitše pele ka gore motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go ikgantšha ka polelo ya gabo ka gore ke seo a bego sona ka baka la yona. O gateletše gore dipolelo tša Bathobaso ka moka di bohlokwa, gomme beng ba tšona ba swanetše go di bolela le go di godiša ba sa tšhabe selo. O bontšhitše bohlokwa bja ditšo tša batho, gomme a bolela gore batho ga se ba swanela go tšeela ditšo tša batho ba bangwe fase, eupša ba swanetše go ithuta tšona le go di thabela. Batho ba swanetše go hlomphana le go thekgana go ya ka ditšo tša bona tša go fapana. Ba swanetše go phela mmogo ka khutšo bjalo ka setšhaba se tee seo se bopago naga.

Mathale o be a bolela a belatšwa ke gore Maafrika-Borwa a tlogela ditšo tša ona, gomme go ya le go ya a tla be a se sa di tseba. Taba ye ya gore batho ba se sa tseba ditšo tša bona e tla feleletša e tliša kgakanego ye kgolo. Batho ba ka se sa tseba botšo le boyo bja bona. Kgotlo ye e tiišetšwa ke Guma (1977:1) ge a re:

A people's past is its spiritual heritage, and as such, it should not only be nursed and nurtured, but preserved and jealously guarded for all times. This is because of the stability that it provides, for without it, a nation is like a tree without roots, liable to be

blown over by the gentlest of breezes; with it, it can withstand the strongest of hurricanes, because it is firmly rooted.

Mathale o feleleditše ka gore bagodi le batsebi ba dipolelo ba swanetše go ruta bana ba bannyane dipolelo tša bona ka tsela ya maleba ka lebaka la gore dipolelo tše ke kgale kudu di gateletšwe, gomme ke nako ya gore le tšona di rotošwe go fihla maamong a godimo go swana le Sejahlapa le Seburu.

Polelo le setšo ke dintlha tše pedi tšeo e lego gore di ka se kgone go kgaogantšhwa. Di tšewa bjalo ka monwana le lenala. Ke tokelo ya batho go phela ka tšona le go ruta meloko ye e tlogo ka tšona. Batho ba ba itšego ba ka se kgone go tšwetša pele setšo sa bona ntle le go šomiša polelo ya bona. Polelo, bjalo ka mokgwa wa poledišano, ke yona e rwelego setšo. Ge polelo e hwelela, setšo le sona se a hwelela. Richter, Richter, Toivanen le Ulasiuk (2012:384) ba tlaleletša kgopolo ye ka go re:

The protection of indigenous languages is justified largely by the principle of diversity and is derived from ecological principles. However, only people who wish to take advantage of their rights will succeed in safeguarding these rights. A language that nobody speaks or wants to speak will die. Biologists have convinced us that biodiversity preserves the balance of life on earth, cultural theoreticians.

Maafrika-Borwa a swanetše go bona bolementši le ditšo tša go fapana e le bohwa bja naga, gomme di swanetše go hlokomelwa le go šomišwa gabotse. Dipolelo di thuša batho go ikwešiša le go ba le dikamano tše dibotse le batho ba bangwe. Ditšo di tšweletša mekgwa yeo batho ba phelago ka yona. Go swanetše go ba le kamano magareng ga polelo, boitšhupo, tokelo le khutšo. Ga go polelo e tee yeo e ka lebeletšwago ntle le setšo sa yona. Alexander (2000:3) o gatelela ntlha ye ge a re mohola wo mogolo wa polelo ke go šutiša setšo go tloga molokong wo mongwe go ya go wo mongwe. Kaschula le Anthonissen (1995:21) le bona ba laetša gore ka mokgwa wo polelo le setšo di kgokanego ka gona, ga go kgonege gore tšatši le lengwe di hwetšwe di kgaogane. Di momagantšha bophelo bja maloba le bja sehono le go tšweletša tsela ya mmakgonthe ya go kgaogana le tlhakahlakano mo bophelong.

4.2.5 Motheo wo mobotse wa thuto

Sethalwa sa 10: Bana ba sekolo Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (12 Pherekong 2017).

Baraloki ba meraloko ya setšo, morago ga go rutwa le go lemošwa bohlokwa le kamano ya meraloko ye ya setšo le thuto, ba dula ba hlaphogetšwe menaganong. Ge ba thoma go rutwa Dipalo ba ba ba kgona go ntšha, go atiša le go hlakanya, ga ba be le bothata bja go kwešiša. Ba ba le kwešišo ya seo ba rutwago ka sona ka lebaka la gore meraloko ya bona ya setšo e tswalana kudu le Dipalo. Meraloko ye e fetela le go dithuto tše dingwe kua dikolong. Ge bana ba rutwa thuto ya Thutafase (*Geography*), go lebeletšwe mmepe, ba diriša Dipalo go ela meela ya moya.

Kakanyo ya leratadima le yona e šomiša tšona Dipalo ge ba dutše ba ela. Tsenelelo ya meraloko ya setšo ka go fapana e ka hlomola naga mootlwa. Thuto ya Dipalo e fetoga go ba yona thuto ya gae, e sego thuto ya go tšwa dinageng tše dingwe, ka ge go tumile la gore boramahlale goba dingaka tša maleba ke tšeo di ithutilego dinageng tša ka ntle ka ge di ena le tsebo ya tša mahlale le Dipalo. Se se swanetše go fedišwa. Le rena re na le mokgwa wa go nolofatša thuto ye ya

rena gore bana ba kgone go tloga le yona fase ka malapeng go fihla dikolong. Taba ye e netefatšwa ke Griessel, Louw le Swart (1986:4) ge ba re:

Home education is primarily directed at the child's emotional development, whereas the task of the school is of a more formal nature. As the child grows older and becomes more aware of demands made on him by life, the need to accompany and guide him systematically in his conquest of cultural and existential concepts becomes all more important.

Bjalo ka ge setsopolwa se sa ka mo godimo se laetša, bophelo bja motho ga bo eme felo go tee. Go na le momagano ye kgolo magareng ga gae le sekolong. Ge ngwana a hweditše motheo wo mobotse wa thuto ka go tseba meraloko ye ya setšo, o ya sekolong a bulegile hlogo. Ge a dutše a gola a le sekolong, monagano wa gagwe o kobollwa ke barutiši/gadi bao ba ithutilego ka ngwana ka tsela ya maleba.

Dipalo le meraloko ya setšo ke motheo wa bophelo. Polelo, ka ge go šetše go begilwe ka godimo, e bohlokwa kudu tshepetšong ya ditaba. Motho yo mongwe le yo mongwe o kwešiša ditaba gabotse ge a rutwa ka polelo ya letswele. Go bjalo le go thuto ye ya Dipalo ka gore go šomišwa mareo ao a a tsebago. Go ba le ponelopele ya ditlamorago tša go retega. Ditlamorago tše ke tšona di dirago gore setšhaba se laetše maikemišetšo a go tšwela pele le go bofagana. Ba elela felo go tee bjalo ka noka. Go tloga go hlakile gore meraloko ye ya setšo e na le thuto ye bohlokwa kua dikolong kudu ge go šomišwa polelo ya letswele. Peterson (1951:65) o tlaleletša taba ka go re:

This traditional practice of education had nowhere been explicitly formulated as a theory, partly because each generation accepted it as inevitable, partly because the whole conception of education as a “science” had yet to be developed.

Bana ba kgona go ikemela bophelong ge ba šetše ba hlakane le mathata. Ke ka lebaka leo Dipalo tše le tšona di tšwelelago bjalo ka mathata ao a nyakago go rarollwa. Motho yo mongwe le yo mongwe ge a dutše a gola, o kopana le mathata. Ga se a swanela go a tšhabela ge a kopane nao. O swanetše go leka ka maatla go a rarolla gore a kgone go tšwela pele ka bophelo. O swanetše go ikwešiša bjalo ka motho. Ka go realo, Dipalo di tswalantšha motho le bophelo ka

kakaretšo. Segolothata ke go kwešiša lefelo leo a phelago go lona. Nakosteen (1965:88) o tiišetša kgopolo ye ge a re:

... the ultimate aim of education is to help each individual to manage his life properly, and the degree of success in this self-management is related to the relative understanding each individual has of himself and his environment.

Polelo e bopa karolo ye bohlokwa ya thuto ebile e lokišetša batho bokamoso. Motho a ka ithuta polelo le ge a se sekolong. A ka ithuta yona le ge a dutše a bolela le batho ba bangwe gae. Le ge e le gore go na le dikgwehlo polelong, go swana le go raloka ka mantšu, go tla ka mantšu a mangwe a go se tlwaelege le tše dingwe, ke mošomo wa ditheo tša thuto go lwa le dikgwehlo tše gore batho ba bolele polelo yeo e hlwekilego. Ka lebaka la gore Afrika-Borwa ke naga ya maleme a mantši, motho yo mongwe le yo mongwe o ithuta maleme a batho ba bangwe ka polelo ya gabo. O swanetše go tseba leleme la gabo pele, a kgone a tsebe a bangwe. Ke fao le yena a tla tšeago karolo tšwelongpele ya setšhaba. Barron (2012:8-15) o tloga a dumelelana le ntlha ye ka go re:

Staff working in linguistically and culturally diverse settings, who are aware of key ideas around the intercultural communications and cultural competence, are better equipped to foster participatory development.

Dintlha tše bohlokwa mabapi le go ithuta ke go tseba polelo gabotse, go theeletša gabotse, go kwešiša mareo a bohlokwa le go boledišana le batho ka tlhompho. Barutwana bao ba hwetšago thuto ye botse ya motheo ka leleme la gabobona ba kgona go tšwelela gabotse ka boitshepo, go ithuta dipolelo tše dingwe le go tšea karolo tšwelongpele ya setšhaba ka kakaretšo. Go bonala taba ye e le nnete ka ge go bolelwa go re: “Among children in schools of a similar quality and coming from similar home background, those who were taught in their home language during the first three years of primary school performed better in the English test in grades four, five and six than children who were exposed to English as the language of instruction in grades one, two and three” (<http://mg.co.za/article>). Taba ye e bontšha gabotse gore polelo ya letswele e bohlokwa kudu ge bana ba thoma go ithuta ka yona sekolong. Ka go realo, polelo ya letswele e swanetše go rotošwa go swana le polelo ya Seisimane le Seburu. Go molaleng gore dipolelo ka moka di bohlokwa ebile di a lekana. Taba ye ya go rotoša polelo e

thuša go matlafatša barutwana le setšhaba sa bona ka tsebo ye e tseneletšego ya thuto le boitshepo ge ba swanetše go tšea diphetho mererong ya bona. Matlafatšo ye e dira gore ba kgone go šireletša ditokelo tša bona. Taba ye e ka tšwelela ge mokgwa wa go ruta sekolong, e lego ka yona polelo ya letswele, o ka ba maemong ao barutwana ba ka kgonago go o kwešiša. Ke gona ba ka kgonago go swara dilo tšeo ba di rutwago ntle le mathata. Mo Molaotheong wa Repabliki ya Afrika-Borwa (1996) methalading ya 29(2) ya kgaolo ya bobedi, *Molao wa Ditokelo* o tšweletša ditaba tše di latelago:

Mang le mang o na le tokelo ya go hwetša thuto ka polelosemmušo goba maleme a semmušo a boikgethelo mo mafelong a thuto a setšhaba moo thuto ye e tlogago e kgonagala. Go kgonthišiša phihlelelo le phethagatšo ya tokelo ye, mmušo o swanetše go lekola maano ka moka a thuto, go akaretšwa mafelo a thuto a go ruta ka polelo e tee, mo go tlogo hlokomelwa mabaka a a latelago –

- (a) go se hlaole;
- (b) kgonagalo; le
- (c) phišegelo ya go nyaka go phošolla ditlamorago tša melao ya maloba ya kgethologanyo le mekgwa.

Bolementši ka mo nageng ya Afrika-Borwa bo dira gore batho ba lokologe, ba batamelane ba be ba šireletšege bjalo ka badudi ba naga. Badudi ba swanetše go tšweletša mekgwa ya bona ya go phela ntle le go gata ditokelo tša batho ba bangwe. Mo dikolong, diphadišano tša setšo go swana le mebino, dikoša, meraloko, direto le tše dingwe, di swanetše go hlohleletšwa gore barutwana ba tloge le ditšo tše tša bona fase. Dikomiti tša go amana le merero ya setšo di swanetše go thewa gore go fele go eba le diphadišano tša go fapana le gore batho ba se lebale segagabobona. Dilo tše ka moka ba bagolo ba swanetše go di ruta ka polelo ya letswele.

Gabotsebotse, taba ya kgetho ya polelo e bile ye bothata dikolong tše dingwe ka mono nageng ya Afrika-Borwa. Go bile le dikolo tše dingwe tšeo e lego gore ga di rate go ruta maleme a Bathobaso. Di be di nyaka fela go ruta Sejahlapu le Seburu. Dikolo tšeo di file mabaka a go fapana. Lebaka la ditšhelete e bile le lengwe la ona ka ge ba be ba sa nyake go thwala barutiši/gadi ba bangwe. Le lengwe la mabaka e bile go se hwetšagale ga barutwana ba maleme a mangwe diporofentsheng tše itšeng. Mabaka a a dira gore barutwana ba ikwe o ka re ba hlalefeditšwe bobona. Ba kwa ba gakanega mo bophelong. Godimo ga fao, go bothata kudu go

barutwana gore ba ithute maleme a mangwe ka mono nageng. Ga go motho yo a ka tsebago leleme le lengwe gabotse ge a sa tsebe la gabo.

Batho ba merafe ya go fapana ge ba sa kgotlelelane ebile ba sa rate go šomiša dipolelo le ditšo tša gabobona, ba fa polelo ya Sejahlapo sebaka sa go fekeetša dipolelo tša gabobona. Ka go realo, ba tla gomarela polelo ya Sejahlapo le setšo sa Bodikela. Batho ba go tsebago dipolelo tša gabobona le dipolelo tša ba bangwe tša ka mono Afrika-Borwa ba bontšha botee bjo bo sa belaešego. Ditšo tša bona di a tsenelana. Mantšu le ona ba a šomišetšana. Gore bothata bjo bja teketekano ya dipolelo bo tle bo rarologe gabotse, barutiši/gadi ba go hlahlilwego gabotse dipolelong tša Bathobaso ba swanetše go thwalwa dikolong tša go fapana ka mo nageng. Dikolo ka moka di swanetše go ruta dipolelo tša go fapana tša Bathobaso goba go ruta le dithuto tše dingwe ka dipolelo tše. Bengdipolelo ba swanetše go hlohleletšwa go kgona go bolela le go ngwala dipolelo tša bona gabotse. Le ge tša mehlobo ye mengwe ba ka se kgone go di ngwala gabotse, ba be le motheo wa tšona gore ba kgone go boledišana le beng ba tšona. Batswadi ba bangwe ba Bathobaso, ka nako yela ya kgethollo, ba ile ba kgethela bana ba bona go ithuta sekolong ka Sejahlapo gore go bonagale o ka re ba hlalefile go feta bana ba bangwe (NEPI, 1992:13). Barutiši/gadi ba bantši le bona ba thabetše pholisi ye ba sa lemoge gore ba lahliša bana segagabobona.

Barutiši/gadi le batswadi ba a lebala gore kgolo ya polelo ya bana ba bona e tlišwa ke ge ba e rutwa. Go tloga bonnyaneng bja bona, setšhaba seo ba phelago le sona se raloka karolo ye bohlokwa kudu ka go ba ruta polelo ya bona ya letswele. Ba napile ba gola ba bolela polelo yeo e lego tikologong ya bona. Ke yona yeo e thomago go ba fa bophelo ka gore ba kgona go ntšha maikutlo a bona ka yona. Bergeijk le Prins (1970:48) ba gatelela taba ya gore tšweletšo ya polelo ye nngwe baneng ba bannyane e kgoreletša gore ba se kwešiše polelo ya gabobona gabotse. Taba ye e dira gore ba se šome gabotse ka polelo ya gabobona le yeo e sego ya gabobona. E ba bothata bjo bogolo ka lebaka la gore dipolelo tša Bathobaso di rutwa bjalo ka dithuto mola dipolelo tša go swana le Sejahlapo le Seburu di šomišwa go ruta dithuto tša go fapana dikolong. Bathobaso ba bantši ka mono nageng ya Afrika-Borwa ga se ba rutege mola ba bangwe ba se ba rutege gabotse ka lebaka la dipholisi tša polelo tše di sepetšanago gabotse le dipolelo tša Bathobašweu. Maleme a go ruta nageng ya bolementši go swana le Afrika-Borwa e sa le tlhobaboroko ye kgolo yeo e lego gore e sa ahlaahlwa.

Taba ye ya polelo ya go ruta e thomile mola morago ka ngwaga wa 1806. Bjalo ka molao le lehono, ngwana wa Leisimane o rutwa ka Seisimane mola ngwana wa Leburu le yena a rutwa ka Seburu. Dirutegi tša selehono di tla kwana ntle le ngangišano gore bana ba Bathobaso le bona ba swanetše go rutwa ka dipolelo tša gabobona go swana le bana ba dipolelo tše dingwe. Bana bao ba bolelago polelo ya gaboboba sebaka se sennyane ba ba le bothata ge ba ithuta ka polelo yeo. Boraditeori ba dipolelo ba hlaloša gore ge bana ba phela gae, ba ithuta go bolela polelo ya gabobona ka go tsenelela, go balwa le polelo ya go khuta, kudukudu go lebeletšwe tšhomišo ya dika, diema le mebolelwana ye mengwe. Tšweletšo ya polelo ye nngwe e hlola bothata bjo bogolo bjalo ka ge Criticos, Long, Moletsane le Mthiyane (2002:137) ba hlaloša:

When group of learners are prepared to report in English, give them special help. If they did most of their exploratory talk in their ‘mother-tongue’, it may be a struggle to think of effective ways to express their ideas in the second language. They need help with words and phrases in the second language.

Barkhuizen (1993:24) le yena o re ntlha ya gore barutiši/gadi ba swanetše go thuša barutwana le yona e tliša bothata bjo bogolo ka gore barutiši/gadi ba bantši bao ba rutago dithuto tša go fapana ka polelo ya Sejahlapi ke Bathobaso, gomme ga ba na bokgoni bjo bo tseneletšego bja polelo ya Sejahlapi. Mengwageng ye mmalwa ya go feta Mafrika-Borwa a bone ge dipolelo tša Bathobaso di be di hwelela ka go nanya ka gore di be di le kgole kudu le go hlabollwa bjalo ka dipolelo tša go ruta le go ithuta, kgwebo le theknolotši. Ka nako ye ya temokrasi mono nageng ya Afrika-Borwa, batho ba swanetše go lebelela tšwelopele ya dipolelo tša bona, e sego bohlokwa bja tšona. Ga go na polelo ye e sego bohlokwa. Bana ba bantši ba Bathobaso ba bophelo bja magareng ba rutwa le go bolela ka Sejahlapi ka magaeng a bona. Taba ye e hlola bothata ka lebaka la gore dipolelo tša Bathobaso ga di sa hlokomelwa gabotse. Batswadi ba dumela gore ba lokišetša bana ba bona go ya dikolong tšeo di šomišago Sejahlapi bjalo ka polelo ya go fa ditaello. Mutasa (2006:83) o lemogile gore:

... many speakers of African languages view the knowledge of European languages as a sign of intelligence and a major achievement for the child.

Dikolong tše dingwe go bothata go ruta dipolelo tša Bathobaso, mohlomongwe ka lebaka la gore barutwana ba dipolelo tšeo ke ba mmalwa goba ga go na barutiši/gadi bao ba ka ba rutago. Dikolong tše dibjalo ba ka upša ba ruta Seburu go na le gore ba rute dipolelo tša Bathobaso.

Ka tsela ye, barutwana ba kgoreletšwa go šomiša dipolelo tša gabobona tšeo e lego gore botatagobona ba ba tlogeletše tšona bjalo ka bohwa bja bona. Kgoreletšo ye e dira gore ba lobe bohwa bjo. Go bohlokwa kudu go lemoga gore bana ba bantši bao ba dulago dinagamagaeng le ditšhabeng tšeo di diilago ba ithuta dipolelo tša gabobona gabotse ntle le tsenatseno ya Seisimane. Ka morago ga go ithuta dipolelo tša bona ka ngwaga wa mathomo dikolong, ba napile ba ya go kopana le Sejahlapi bjalo ka polelo ya go fa ditaelo pele ba ka hwetša sebaka sa go bala, go ngwala le go gopola gabotse ka dipolelo tša gabobona.

4.2.6 Tsela ya boithabišo

Le ge meraloko ya setšo e humile ka thuto, e tloga e le tsela ya boithabišo. Baraloki ge ba thoma go raloka, difahlego tša bona di ela lethabo. Ge ba raloka, ga go yoo a thabelago nako ya kgaogano. Batho ba bagolo, go lebeletšwe kudu bana ba, ba bokana tšatši ka tšatši, tabakgolo e le go raloka moruba goba morabaraba. Ge o feta moo ba bego gona, o tla kwa ka mašata a lethabo, e sego a dintwa. Thaka ye tshese le yona mosegare goba thapama e a bokana, nepo e le gona go ithabiša ka mehuta ye ya meraloko ya setšo. E ka no se be ye go laodišwago ka yona fa. E ka ba ye mengwe ya go sepelelana le yona. Ga go motho yo a ka binago a lla goba a befetšwe. Ka moka re tšokotša mebele ya rena mola re thabile.

Sethalwa sa 11: <https://en.wikipedia.org/wiki/entertain> (se hweditšwe ka letšatši la 12 Pherekong 2017).

Seo se ba hlohleletšago ke phadišano. Ga go yo a nyakago go bona a hlolwa goba a fenywa ke yo mongwe. Moraloki yo mongwe le yo mongwe o swanetše go lala a šila marapo a hlogo gore a tle a kgone go fihlelela seo a se nyakago tšatšing leo le latelago. Ge motho a naganišiša, o šomiša tšona Dipalo. Motho yo a naganišišago, o oketša dikgopolo, a di fokotša go ba go fihla a hwetša tekanyetšo ya dikgopolo tša maleba tšeo di ka mo thušago gore e be mothupi ka moso.

4.2.7 Megopolo ya lephefo

Mohola wo mongwe wa meraloko ke go hlohleletša baraloki gore ba be le megopolo ya lephefo. Ge go ralokwa go a opelwa, go tumišwa le gona go retwa. Tše ka moka di tšweletšwa ke seo se diragatšwago ka nako yeo. Bontši bja baraloki ba thabela go itlhamela dikoša tša bona tšeo di rwelego molaetša wo o nyalelanago le meraloko woo. Ka nako ye nngwe meraloko ye e ka kgona go thuša ba bangwe go tšweletša ditalente tša bona. Mehlang ya lehono go na le diphadišano tša meraloko ya setšo ka go fapana.

4.2.8 Go ralala le dilete

Motho yo a kgonago go tšweletša bokgoni bja gagwe a ka ba mothopi, a kgona go ralala le dinaga go emela naga ya gabo. Meraloko ye e tloga e ena le mohola kudu ka ge ka gare ga diphadišano motho a ka ithopela sefoka goba ona mašelang le dimentlele tšeo di tla mo fago moya wa boitshepo. Se se ka dira gore mang le mang a phenkgelele go raloka nepo e le gore le yena ka le lengwe la matsatši e be mothopi.

Sethalwa sa 12: <https://en.wikipedia.org/wiki/transport> (se hweditšwe ka letšatši la 12 Pherekong 2017).

Ka morago ga dikgethokakaretšo tša ngwaga wa 1994, mmušo wo mofsa wa temokrasi o ile wa tla ka leano la go tsošološa meraloko ya Bathobaso gore ba lemoge bohlokwa bja ditšo tša bona. Ketelanong ya bona ke moo ba bonego go tšeelana mello ga bona bjalo ka setšhaba ka lebaka la gore meraloko ye ke seipone sa mediro le dikgopolo tša bona.

4.2.9 Go itšhidolla

Go itšhidolla ke karolo ye nngwe ye bohlokwa bophelong. Lefaseng ka bophara batho ba bantši ba katanela se. Ba bangwe ba lefa batho go ba thuša mola ba bangwe ba reka dihlaire goba diphilisi le dipuku tša go fapana gore di ba thuše. Motho yo a itšhidollago, eba yo a hlaphogetšwego monaganong.

Sethalwa sa 13: Basadi ba bina mmimo wa setšo ba feleletše ka diaparo tša bona kua Marumofase, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekgong 2017).

Mekgwa ya go itšhidolla ke ye mentši. Meraloko ya setšo, ka go fapana ga yona, ke ye mengwe ya mehuta ya boitšhidollo. E ka ba go itšhidolla monaganong, moyeng goba mmeleng.

4.2.10 Kagišano le pabalelo

Dipapadi tša go swana le diketo, morabaraba, moruba le tše dingwe, di hlohleletša bafsa kudu gore ba tlwaele go dira dilo mmogo bjalo ka setšhaba. Kgontha ya taba ye e tiišetšwa ke Guma (1977:40) ge a re: “They are essentially group games.” Ka segagaborena, ke setlwaedi gore re bokane felo go tee ka nako ya dijo goba maetišong. Se se bonagala kudu ge go ralokwa moraloko wo wa diketo. Diketo di kgobokanywa lešakaneng le tee pele go ralokwa. Moraloki o topa keto e tee e tee go fihla ge a fenya goba a palelwa. Go bjalo le go lapa ge le bokane felo go tee. Ge batho ba šetše ba etišitše, go emelela motho o tee o tee a eya go khutša goba go robala go fihla ba felela ka moka.

Seswantšho sa tshwaragano se a bonala ka gore baagi ba dutše felo go tee nepo e le go thikišana mererong ka moka ya bophelo. Ka segagaborena, batho ba moloko o tee ba dula kgauswi le kgauswi ba ba ba etiša mmogo. Ke moo lapa le thomago gona gomme la keka. Pistorius (1971:96) o tlatšiša ntlha ye ge a re:

The family is, therefore, the essential point of departure for the child’s socialization. Socialization does, however, always occur within the peer group. The child experiences the peer group as his own social community, completely separate from that of his parents; here he is in the company of equals.

Ga ba phatlalale ka baka la gore go phatlalala ke go senya ditaba le go felela ga meloko. Go bontšha gore le ka gare ga mathata batho ba babjalo ba a thikišana.

4.3 Thumo

Meraloko ye ya setšo e kgona go thuša batho ba bagolo gore ba sehlwe ba theeditše dingalo tša mebele ya bona ba ituletše ka malapeng. Go na le nako yeo bannatia le bakgalabje ba bokanago ka yona ge ba nyaka go raloka moruba goba morabaraba. Taba ye e tloga e le setlwaedi ka gore ba bokana tšatši ka tšatši ka dinako tša go nyaka go swana, gomme ba ya go raloka meraloko yeo. Ge ba dutše ba raloka, ba a tlwaelana, mafelelong ba bopa segwera le go itloša bodutu. Batho ka kakaretšo ba tloga ba holega. Ba kgona go thušana le go abelana dikgopolo ka ge nako ye ntši ba e fetša mmogo. Meraloko ye mentši ya setšo e tloga e ikadile

ebile e humile ka Dipalo. Bontši bja yona meraloko ye e tletše ka go balela. Se se dira gore baraloki ba kgone go oketša tsebo ya bona go lebeletšwe Dipalo.

Go se go ye kae baraloki ba meraloko ya setšo ba tla abelwa dithuto tša godimo. Ba tla ba le profeshene yeo e tla kgonago go ba phediša maphelong a bona ka moka. Se se ka thabišago ke ge meraloko ye ya setšo e ka akaretšwa ka gare ga meraloko ya diolimpiki tša lefase gore go holege batho ka moka. Batho ba ka holega ka go ba le tsebo ye e tseneletšego ya meraloko ye ya setšo le go phediša malapa a bona ka ge baraloki ba tla be ba hwetša setsekanyana. Meraloko ya setšo ka kakaretšo e tloga e hlohleletša batho gore ba be le kwelobohloko le go rata baagišani ba bona.

KGAOLO YA BOHLANO

DIDIRIŠWA TŠA SETŠO TŠEO DI SEPELELANAGO LE DIPALO

5.1 Matseno

Ke go tloga kgale Bathobaso ba ikamagantše le Dipalo. Bophelo bja bona bo ithekgile godimo ga tšona. Taba ye e a laetša gore le bona ba bohlale. Ba dira dilo ka tsela ya bona. Tsela ye e amana le setšo sa bona. Ka yona bokamoso bja bona bo a phadima. Go a laetša gore ba tšwa kae, ba ya kae. Ba bangwe ba ka no ba ba sa lemoge gore dilo tše ba di dirilego goba ba di dirago di amana le Dipalo. Dilo tše ba di dirilego goba ba di dirago ke tša go metiwa. Ke ka lebaka leo di bonalago di kgahliša.

5.2 Didirišwa

5.2.1 Morale

Ke ntlo ya nkgokolo yeo e dirwago ka mabu, gomme ya rulelwa ka bjang. E re go rulelwa ka bjang, kua ntlhorwaneng ya ba le thatana ya go lebelela godimo yeo e bitšwago gore ke monnana. Ka gare ga yona ke morulelo wo o bonalago ka mo fase ga morale wo motala. Go na le dithata tša go dira mothalothwii mola ka godimo ga tšona go na le tša go bontšha nkgokolo. Ka mokgwa wo morulelo wo o hlamilwego ka gona, ga go bolelo gore bjang bo we. E rulelwa go tloga fase go ya godimo. Morulelo wa mohuta wo o dira gore moya o se kgone go rwala tlhaka, batho ba šala nyanyeng. Le ge o ka ba maatla, ga go se o ka se dirago. O kgona go šwahla ka gare ga mabjang ntle le tshenyo ka gore o tla be o sa thibelwe thibithibi. Ka mantšu a mangwe, ga go be le tlalelano ya moya. Mo fase ga yona go fela go eba le mmotwane go dikologa le wona morale wo go o thekga gore o se wišwe ke mabaka a tlhago go swana le meoya ye maatla le dipula tša matlakadibe. Ka fao, mmotwane wo o tiiša motheo wa yona ntlo ye gore o be wo maatla. E ka pentwa goba ya se pentwe. Sebopego sa yona se a bonala gore batho bao ba e agilego ba tloga ba na le maitemogelo a Dipalo le ge ba sa ya sekolong. Go ra gore ke kgale Bathobaso le bona ba di tseba Dipalo tše.

Sethalwa sa 14: Morale Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

Sethalwa sa 15: Morulelo wa morale Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

Bophelo ga se bo eme felo go gotee ka lebaka la tlhabologo ye e tlilego ka šiši. Morale wo o bonagalago ka mo fase wa sebjalebja ke bohlatse bja taba ye. Ntlo ye e agegile go fapana le ya kgale kudu. Tlhaka ya yona ga se ya mabjang eupša ya dithaele tše le tšona di adilwego ka bothakga. Thata yela e bitšwago monnana kua godimodimo ga e gona. Leboto le agilwe ka ditena go thoma fase go fihla godimo. Setupu le sona se agilwe ka ditena gomme boalo bja sona bja mmala wo mohubedu ya ba bja samente. Dikatase le tšona ke tšeo di a bonala. Tšona di laola mosepelo wa meetse. Ga go a tlwaelega di bonala godimo ga morale. Di tlwaelegile go bonala godimo ga dintlo tša dikgoparara. Mafasetere le ona ke a sebjalebja. Go swana le

dikatase, ga se a tlwaelege go bonala a agile merale. Monyako wa gona le wona o tloga o laetša gore ye ke mehla ya sebjalebja.

Sethalwa sa 16: Morale wa sebjalebja Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

5.2.1.1 Mohola

Mohola wo mogolo wa morale ke go robala. Bontši bja batho ba kgale ba ipshina ge ba robotše ka gare ga yona. E raloka gape karolo ye bohlokwa go tša maphelo. Ge go šetše go fiša, batho ba ka itulela ka gare ga yona. E ka ba bošego goba mosegare. E tsentšha moya wa botšiditšana wo o dirago gore phišo e be kaone. Ka ge go tsebega gore phišo e tliša malwetši, moyana wo o fokago ka gare ga morale o dira gore batho ba se hlwe ba ewa. Madi a magolo ga a sa ba bogale bathong. Ntle ga fao, batho ba kgona go dula ka go iketla godimo ga mmotwane wona wola wa go dikologa morale. Ba kgona le go ithekga ka wona morale wo. Bophelo bo ba bolelonyana ka baka la yona.

Ga e phuthe batho fela. Le dithoto tša go swana le mpete, tafola, ditulo, wateropo le dibjana tše dingwe le tšona di a bolokega ge di le ka gare ga yona. Pula, phefo le letšatši di ka se kgone go senya dilo ka moka tše di lego ka gare ga yona.

5.2.2 Polata

Polata ke ye nngwe ya meago ye Bathobaso ba e ratago kudu. Ye e tloga e bonala gabotse gore ke ya bogologolo. Ga e swane le tša gonabjale tša go agwa ka ditena, ebile ga se e agwe ka mabu. E agilwe ka maloko a dikgomo. Ge motho a ka e lebelela ka leihlo la go tsenelela, o tla kgona go bona gore dikhutlong tša yona go na le dithata tše dikoto tše di tlogago fase di rotogela godimo mola tše dingwe tše disese di putla go dikelela polata ka moka. Dithata tše di fela di bonala ka ge polata ya gona e na le menga ya go šiiša. Le ge menga ya gona e šiiša, go a bonala gore e agilwe ka maikemišetšo.

Sethalwa sa 17: Moago wa kgale kua Motsemagaeng wa Leretjeng, Masepaleng wa Greater Letaba, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekgong 2017).

Moago wa yona o amana le Dipalo ka lebaka la gore ke khutlonne le ge dikhutlo tše pedi tša ka morago di sa bonale. Go bonala lebati le dutše gare ga mahlakore a go lekana. Le ge polata ya gona e se ya rulelwa ka bothakga, masenke a gona a bonala a ruletše ntlo ya go ba le dikhutlo tše nne. Ka mkgwa wo polata ye e agilwego ka wona, go laetša gabotse gore taba ya go šoma ka Dipalo ke ya kgale. Go laetša gore moagi goba baagi ba yona ba be ba tseba gore ba dira eng. Ba hlhlantšhitše masenke gore ba se rulele mo go sa nyakegego.

5.2.2.1 Mohola

Go swana le rantabola, le yona e šomišetšwa go robala. Motho a ka ipotšiša gore go a kgonega gore motho a robale ka gare ga ntlo ya go swana le ye naa. Ke ya nako yela naga e be e sa letše. Ka nako ya gona e be e le botse kudu. Batho ba go ba le ya go swana nayo ba be ba hlompšha. Le ge dithoto tša go swana le mpete, tafola, ditulo, wateropo le tše dingwe tša sebjalebjaale di be di se gona, e be e boloka tše ba bego ba na le tšona ka nako yeo go swana le megoma, matekge (dilo tša go pana ditonki) le tše dingwe.

5.2.3 Mokgopho

Go kgopha go tlwaelegile e le go tlotša lapa ka maloko a dikgomo. Mokgophi o tšhela boloko fase gomme a bo phatlalatša ka seatla gona fao a kgophago gona. Ka morago ga go bo phatlalatša, o dira mokgabišo wo a o ratago.

Sethalwa sa 18: Mokgopho Motsemagaeng wa Morapalala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

Go kgopha go tlwaelegile kudu mo setšhabeng sa Bathobaso. Ke yona samente ya setšo le ge e le gore yona e foforega ka pela.

5.2.3.1 Mohola

Go kgopha go dira gore lapa le be botse. Le phele le lebelelega. Lapa le a šireletšega gore le se senyege, kudu ka nako ya dipula.

5.2.4 Legogo

Legogo le lona ke leo. Lona le dirwa ka mohlaha goba motolo. Mohlahla o bothatanyana mola motolo o le boletanyana. Ka moka ke mabjang ao a hwetšagalago ka nokeng. Mehlahla goba metolo e logwa ka thapo ya sekgopha gore e se phatlalale. Mologi a ka no dira goba a se dire makgolo ge a dutše a loga legogo. A ka dira mokgabišo wo a bonago gore ge a o dirile o ka ba botse. Ka mathoko le dirilwe ka bothakga bjo bogolo gomme ka godimo le ka fase le gona le lekaneditšwe gabotse.

Sethalwa sa 19: Legogo Motsemagaeng wa Mookgo kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

Tšhomišo ya Dipalo e bile gona fa ka gore legogo le le na le dikhutlo tše nne. Makgolo le ona a dirilwe ka mokgwa wa go swana. Ka godimo le ka fase botelele bo a lekana. Ka mathoko le gona go bjalo.

5.2.4.1 Mohola

Mohola wa lona ke go dula, batho ba iketla. Ge ba rata ba ka no naba maoto. Le šomišetšwa gape go robala. Ke mpete wa Seafrika le ge e le gore wo o a kokonela. Moeng ge a ka re a tsena ka motseng ba mo a lela legogo, o kwa a hlakaneditšwe. Le ge a kwa a nyaka go boa gosasa a ka se lakalele.

5.2.5 Tšhilo le lwala

Tšhilo le lwala di swana le monwana le lenala. Di phela di le mmogo ka gore ga go na sedirišwa se se ka šomago ntle le se sengwe. Didirišwa tše di dirilwe ka maswika. Tšhilo ke leswika le lennyane leo mošomo wa lona e lego go šila. Le a bonala gore ke mphaphathi gomme boalo bja lona bo dira gore mabele ka moka a a fetago ka fase ga lona a šilege. Lwala ke leswika le legolo la go ba le moletšana leo tšhilo e dutšego ka gare ga lona. Mabele a šilwa godimo ga lona.

Sethalwa sa 20: Didirišwa tša go šila Motsemagaeng wa Madumane kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

Maswika a a mabedi ka bogolo ga a lekane eupša mošomo wo mogolo o dirwa ke le lennyane le le bitšwago tšhilo ka lebaka la gore ke lona le dirago mošomo wa go šila. Lwala lona le dira

gore mošomo wa go šila o sepele gabotse le go akaretša gore mabele goba bupi bo se falalele fase.

5.2.5.1 Mohola

Tšhilo le lwala di na le mohola wo mogolo kudu setšhabeng go lebeletšwe tša maphelo. Di lokišetša batho dijo ka gore ka morago ga go šila mabele, batho ba ja motepa goba bogobe. Ka go realo, di fa batho bophelo. Ba dula ba thabile ka gore mebele e dula e itekanetše. Ekonomi ya naga e a tielela ka gore batho ba tletše mafolofolo a go šoma. Ga go motho yo a ka kgonago go šoma lela le se le sware selo.

5.2.6 Dipheta

Dipheta ke tšeo ka mebalabala ya tšona. Diboego tša dilo tšeo di dirilwego ka dipheta di a fapana. Dipheta tše di dirilwe ka meruka ya mebala ya go fapana. Mebala ya yona e tswakatswakilwe go bopa dilo tšeo di bolelago se sengwe ka Dipalo. Go na le sebopego sa go kgopama, sa go loka thwi, sa nkgokolo le sa khutlonne. Diboego tše ka moka di a šomišwa mo Dipalong. Gare ga diboego tše go boletšwego ka tšona ka moka, go na le pheta yeo e adilwego ka go naba gomme e na le leswao le le tsebegago ka lereo le *'fase ga'*. Lona ka mokgwa wa Dipalo le ngwalega ka mokgwa wo o latelago; <. Batho bao ba tsebago leswao le gabotse, ba a tseba gore le amana le Dipalo. Le lengwe la leswao le le bonalago ke le; ^. Le bonala gabotse pheteng ya go gatwa ke sekamo le ya go aparwa letsogong kgauswi le komiki. Komiki le yona ke yeo e tšhephile ka meruka. Go ra gore le dibjana le tšona di ka apešwa meruka. Go ya le gore motho a kgahlwa ke ge a dira eng.

Sethalwa sa 21: Dipheta ka mebala ya tšona Motsemagaeng wa Maunatlala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekgong 2017).

Batho ba kgona go raloka ka bokgoni bja bona. Ba go dira dipheta tše ba di dira ka tlhokomelo ye kgolo. Motho ga a dio tšea moruka a lahlela merukeng ye mengwe. O lebelela pele gore naa o nyaka go dira eng seo se ka gogago mahlo a mofetikatsela. Moroki mo o bontšhitše bothakga bjo bogolo.

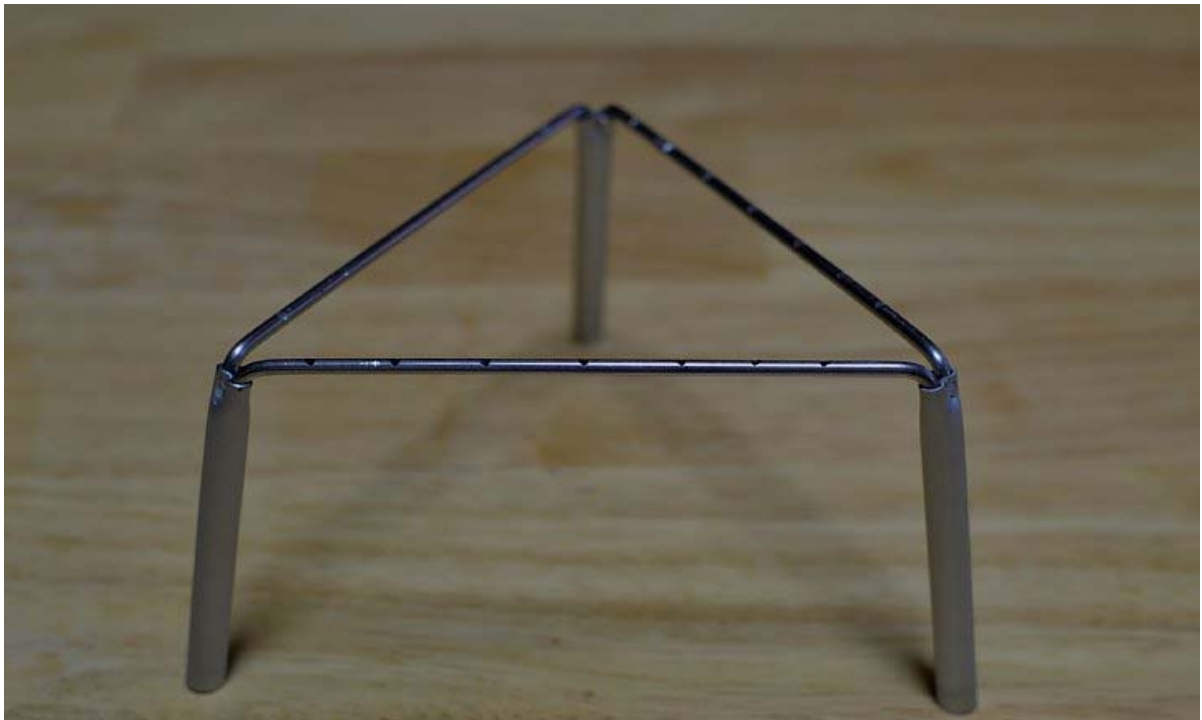
5.2.6.1 Mohola

Dipheta di ka aparwa hlogong, molaleng, matsogong goba dinokeng. Di kgabiša mebele ya batho, kudukudu basadi. Basadi ba go se lebelelege gabotse ba tle ba re ge ba di apere, ba gogagoge mahlo a banna. Ba mašaedi le bona ba tle ba re ge ba di apere, bošaedi bja bona bo

khute. Di aparwa gape ke dingaka le mathwasana, e ka ba banna goba basadi. Batho ba go bina malopo le bona ba a di apara ge ba šetše ba bolela le badimo ba gabobona. Ge di ka se be gona nako ye nngwe badimo ba a befelwa gomme ba lwatša motho yena yo wa go di hloka, ba mo tsentšha ka gare ga mathata a go se fele goba ba mo tšeela bophelo.

5.2.7 Tereifute

Lentšu le tereifute le tšwa polelong ya Seburu ‘drie voet’ gomme le bolela gore maoto a mararo. Khutlotharo fa e tšwelela gabotse. Tereifute e bopilwe ka tsela ya khutlotharo gore e dule gabotse ka go lekanela. E bopilwe ka tšhipi ya go tia gore e se tekateke le ge e ka rwala pota ya boima. Tšweletšo ya Dipalo fa e bonala gabotse.

Sethalwa sa 22: Tereifute yeo e tšerwego Motsemagaeng wa Mookgo kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekgong 2017).

Matsogo ao a e bopilego ke a sethakga sa go tseba Dipalo. Mahlakore ka moka a a lekana. Ga go fao e sekamego gona. Go laetša gabotse gore modiri wa yona o metile mahlakore ka moka gore a lekane. Menga ye e bonalago ditšhiping tša go putla le yona e a lekana ka palo.

5.2.7.1 Mohola

Mohola wa yona ke go thekga poto ya maoto a mararo gore e kgone go dula gabotse. E dira gore poto e se ke ya wela fase. E kukela poto godimo gore mollo o kgone go e fiša gabotse ka mo fase. Mohuta wa poto ya gona ke wo o tšwelelago ka mo fase.

5.2.8 Poto

Sebjana se le sona se dirilwe ka tšhipi gore se se hlagatšwe ke mollo ge se dutše se apea ka ge o fiša kudu. Bokagare bja poto bo bulegile mola fase e nyakile go ba nkgokolo. Ka fase ga yona ke maotwana a mararo. Maotwana a ke ona a tsenago ka gare ga tereifute. Kgauswi le molomo, kua godimo, go na le mekgotšhana ye mebedi ka mathoko yeo go yona go bofeletšwego mokgothi wo mogolo wa go kuka poto ka moka. Poto ye e sepela le sekhumelo seo le sona se bopilwego ka tšhipi. Sekhumelo se le sona se na le mekgotšhana ka godimo ga sona gore ge motho a nyaka go hlola dikagare a kgone go bula ka wona. Ka wona sekhumelo se kukega gabonolo. Le go khurumela poto go ba bolelo.

Sethalwa sa 23: Pitša e tšerwe Motsemagaeng wa Mookgo kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekgong 2017).

Ka mokgwa wo pitša ye e emego ka gona, ga go kgonege gore e wele fase ge fao e emego gona go lekanetše. Methalo ya go putla mpeng ya pitša le yona motho ge a e lebeletše, e šiana ka dikgoba tša go lekana.

5.2.8.1 Mohola

Mohola wo mogolo wa yona ke go apea, kudu bogobe le sešebo. E šoma kudu meketeng, mahung le meletlong ye mengwe yeo go bego le batho ba bantši.

Seswantšho se sa ka godimo se laetša poto e dutše godimo ga tereifute. Go apeilwe felo mo ka gore mollo o a tuka ka fase ga yona. Go bontšha gore di gare di a butšwa, di a phukhula. Ge e le meetse, a a bela. Muši wo mošwaanyana le wona o a bonala.

Sethalwa sa 24: Pitša le tereifute tšeo di tšerwego Motsemagaeng wa Mookgo kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekgong 2017).

Batho ba kgauswi le go ja felo mo. Le tšona di direšwe go sepela mmogo. Badiri ba didirišwa tše ba laeditše bohlae bjo ba nago le bjona bja Dipalo.

5.2.9 Thafelo

Thafelo ke sebjana sa go dirwa ka letsopa gomme se ka kgabišwa goba sa se kgabišwe. Ye e bego ka fase thafelo e kgabišitšwe ka mebala ya go fapana. Mebaleng ye dikhutlotharo le dikhutlonne di tšwelela gabotse. Go bonala gabotse gore mmopi wa yona o tloga a tseba Dipalo. Molomo wa yona ka godimo ke nkgokolo. Mo mpeng e kokomogetše ka ntle mola bokafase bja yona e le mphaphathi. Dikhutlo le tšona šetšile di a bonala.

Sethalwa sa 25: Thafelo go tšwa Motsemagaeng wa Madumane kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (15 Pherekong 2017).

Bokgwari bjo bo bopilego thafelo ye ke bjo bogolo. Mmopi wa go se tsebe Dipalo a ka se dire sebjana sa mekgabišo ye mebotse ya go swana le ye. Mebala ya yona le yona e ikgethile. Ke yona ye e laetšago maswao a Dipalo. Ge motho a ka e lebelela ka gare, le gona bothakga bo a bonala. Mmala wo mošweu o thadilwe ka bothakga go dikologa le molomo wa thafelo. Ga o bontšhe go kgopama.

5.2.9.1 Mohola

Mohola wa yona ke go swara bjala bja mophaso goba bjo bo ka nwewago ke banna ge ba šetše ba tloša bodutu. Mohola wo mongwe ke go dira gore bjala bo tonyenyana pele bo ka nwewa. Ge bo tonyanyana ke mo bo nwegago.

5.2.10 Digo

Digo ke dibjana tša go dirwa ka dikgoro tšeo di melago ka mašemong. Dikgoro tše di bjalwa ka peu ya dithaka. Dipeu tšela tša dithaka ge di mela, dimela tša gona di a naba. Di re mola di nabile, tša bitšwa gore ke morogo wa dithaka. Ge morogo wola o dutše o naba, o thunya maloba a masorolwana ka mmala. Maloba a gona a bitšwa boloba. Boloba bjo le bjona bo a kgewa gomme bja hlakantšhwa le morogo wa dithaka. Ge di kopane di dira sešebo se sebose. Ge boloba bjo bo sa kgwewe, bo a hupa gomme bja dira dikgoro. Dikgoro le tšona eba tše ditala, tša swana le morogo ka mmala.

Di re mola di butšwitše, tša kgewa gomme tša phulwa melomo gore di se ke tša pharoga ge di bedišwa. Ge di dutše di bedišwa, mmala wa tšona wo motala o a fetoga gomme ya ba tše diporaone, tša lebelelega bjalo ka mmala wa ka fase. Ka morago ga go bedišwa, di setwa gape go lekanetša melomo ya tšona le go gohlwa ka mogohlo gore digo e se ke ya ba tše diso. Ge mešomo ye ka moka e dirilwe, go tšwelela digo tša go swana le tše tša ka fase. Tšona di bopegile ka mekgwa ya go fapana. Go ya le gore motho o kgahlwa ke sa mohuta ofe.

Sethalwa sa 26: Digo tša go fapana go tšwa Motsemagaeng wa Maunatlala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (17 Pherekgong 2017).

Go na le sego se segolo sa go bulega ka go phatlalala le se sennyane sa go bulega gannyane. Se segolo se kgabišitšwe ka meruka mola se sennyane se se nayo. Se segolo ga se na mokgothi mola se sennyane se na le wona. Mo melomong, se segolo se setilwe ka go phethagala mola se sennyane se kgabišitšwe. Se segolo se na le bokafase bja mphaphati mola se sennyane e le nkgokolo.

5.2.10.1 Mehola

Digo di šomišwa go ga le go nwa meetse goba bjala. Meetse a ka gewa go tšwa ka motšegeng mola bjala bo ka gewa go tšwa ka thafelong. Batho ba go phasa ba rata go šomiša tšona ka gore bagologolo ba tseba tšona. Ba re go hupa meetse goba bjala go tšwa ka digong, ba butšwetša gore seela se wele mo ba nyakago gona. Ba a butšwetša ge ba dutše ba bolela le badimo ba

gabobona. Ba bangwe ba re go fetša go phasa, ba ribega digo tšela gona mola ba bego ba phasa gona. Ka go realo, digo di raloka karolo ye bohlokwa bophelong bja Bathobaso. Banna ge ba šetše ba nyaka go nyala, ba romela bommaditsela gore ba ye ba ba kgopelele digo tša meetse.

5.2.11 Diramphašane

Ke mohuta wo mongwe wa dieta wo o dirwago ka leotwana goba thaere ya sefatanaga. Makgolo a go laetša gore ka nnete di dirwa ka leotwana la sefatanaga ke ao a tšwelela ka fase ga ramphašane ye nngwe. Ka godimo ga ramphašane ye nngwe le ye nngwe ke mapantana a go laetša leswao la go atiša le la go dikeletša serethe gore leoto ka morago le se tšwe. Lepantana lona le la go dikeletša serethe, ka Dipalo le bopa mašakana ao a ageletšago dinomoro tše dingwe tše go šongwago ka tšona.

Sethalwa sa 27: Diramphašane tšeo di tšerwego Lokheišeneng la Lenyenye, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (17 Pherekgong 2017).

Mapantana a a bonala gabotse ka gore a kgabišitšwe ka mmala wo moso le wo mošweu. Le ka mathoko ga tšona go bjalo. Go betheletšwe dipikišana gore mapantana a go dikologa bogato a se hlephe gomme a tšwa mafelelong. Mokgabišo wo o fa diramphašane sebopego se sebotse.

Thiong'o (2008:241) le yena o tloga a gatelela gore diramphašane ke mohuta wa Seafrika wa dieta. Diramphašane di sa šomišwa matšatšing a lehono ebile go tšona go na le dika tša go sepelelana le Dipalo. Go reka selo se sengwe le se sengwe ga se mokgwa wa Maafrica ka ge a kgona go itirela dilo tše dintši go tšwa dilong tša go lahlwa goba tša tlhago. Mokgwa wo wa go itirela go tšwa dilong tša go lahlwa goba tša tlhago o sa tšwela pele go Maafrica ao a ratago go tšwetša ditšo tša ona pele.

5.2.11.1 Mohola

Mohola wa diramphašane ke go šireletša maoto a batho gore a se kwe bohloko. Bathobaso ba rata go diša. Diruiwa tša bona di tšea nako ye ntši di le dithokgweng fao go nago le meetlwa ya mehutahuta, meedi le maswika a bogale ao a ka gobatšago batho ge ba dutše ba sepela. Diramphašane di šireletša maoto a batho go se be ka gare ga mathata a mangwe ao go sa tšwago go bolelwa ka ona. Kua dithokgweng, ka moka re a tseba gore ditsela tša gona ga di tsebalege. Di ka se tsebalege ka gore ke mo go dulago diphoofolo. Mo go dulago diphoofolo go ka se tsoge go swanne le mo go dulago batho. Go swana fela le dithabeng. Ge motho a šetše a di apere a le sethokgweng goba thabeng, o ba a bolokegile.

5.2.12 Mmete

Wona o dirilwe ka sekgopha. Lehlare la sekgopha le segiwa go ya fase ka dithupana. Go tloga fao, thupana ye nngwe le ye nngwe e patanetšwa gare ga seatla le bogale bja selo sa go swana le lesenke gomme ya gogwa ka go gapeletšwa go tloša botala bjola bja sekgopha. Ge botala bjola bo tlogile go šala digarane tše ditšhweu tšeo e lego gore ke tšona tša go nyakega. Digarane tšela di a logwa ya ba thapo ye e rokwago ka go e dikeletša bjalo ka ge e tšwelela ka mo fase.

Sethalwa sa 28: Mmete wo o tšerwego Motsemagaeng wa gaMaphalle, Masepaleng wa Greater Teta, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (20 Pherekong 2017).

Nako ye nngwe digarane goba thapo e ka taiwa mmala wo mongwe bjalo ka ge o tšwelela ka mo godimo. Ka tlhago digarane ke tše ditšhweu eupša di ka tswakwa ka mebala ye mengwe gore mmete o be botse.

5.2.12.1 Mohola

Mohuta wo wa mmete o šomišetšwa go kgabiša. Nako ye nngwe batho ba bea dipitša tša go fiša godimo ga wona gore di se fiše tafola. Tafola ge e swele ke go hlagala ga yona. Go ka swa mmete go ena le gore go swe tafola.

5.2.13 Leselo

Le dirwa ka sehlare se se bitšwago molala le lehlakano le le dikelelago le leselo. Lehlakano le ebile le dira legora ka mathoko ga lona. Ke nkgokolo ya mekgabišo ye mebotsana ya go ba le makgolo a dikgoba tša go lekana.

Sethalwa sa 29: Leselo le tšerwe Motsemagaeng wa Tšhabelang, Masepaleng wa Greater Teta, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (20 Pherekong 2017).

Leselo le le tloga le bonala gore le dirilwe ke sethakga sa go tseba Dipalo. Motho wa go se di tsebe le a ka se le dire. Go fetolafetola mebala ga se papadi. Motho wa gona ga a fahlwe ke mebala. Kgetho ya gagwe ya mebala e dirile gore mebala ya gona e kwane. Ka nnete mahlo ke diala ga a tšee sa motho.

5.2.13.1 Mohola

Mohola wa lona ke go fefera mabele. Makgata a go se nyakege a ntšhwa ka gare ga mabele, a foforegela fase mola ka gare ga lona go šala ona mabele. Le bohlokwa ka gore mabele a ile go šilwa ya ba bupi bjo batho ba apeago bogobe gore ba tle ba kgone go bo ja.

5.2.14 Tshaana

Yona e dirwa ka mokgotla wo ba bangwe ba o bitšago sekgopha gomme lehlakano la dikelela le yona go fihla godimo. E na le mokotšana wa go sesefala ge o dutše o eya fase.

Sethalwa sa 30: Tshaana e tšerwe Motsemagaeng wa Tšhabelang, Masepaleng wa Greater Tetaba, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (20 Pherekgong 2017).

Sedirišwa se le sona ke sa nkgokolo. Le mo bothakga bo a bonagala. Mebala ya yona le yona e dirilwe ka go lekana go laetša gore go meta go bile gona. Ge motho a meta o šomiša dinomoro. Ntle le dinomoro ga go se sebotse se se ka dirwago. Sedirišwa se le sona se goga mahlo a mmogi.

5.2.14.1 Mohola

Tshaana e swara dijo tša mehutahuta tše motho a nyakago go di lokela. Motho yo a e dirilego o tseba gabotse gore mpa ke ngwana, e a beelwa. Kgale batho ge ba be ba eya mašemong, ba be ba lokela bogobe le sešebo ka gare ga yona gore ba je ka letena gomme ba boa ba loketše maraka, magapu, mafela, dinyebu le tše dingwe tša go tšwa mašemong gore ba fihle ba di apea gae. Ke nnete gore mehla le mabaka di a fetoga. Matšatšing a lehono batho ba lokela diapola, dipšere, diterebe, dinamune le tša go sepelelana le tšona ka gare ga yona.

5.2.15 Telo

Telo e dirwa ka kutu ya sehlare se sengwe le se sengwe sa go tia, kudukudu ka kutu ya sehlare se se bitšwago motswiri. Go nyakega kutu ya go tia gore e se senyege ka pela, mohlomongwe ka baka la bokgale goba ge selo sa go fiša, go swana le bogobe, se bewa ka gare ga yona. Bofase bja yona bja go alega ke mphaphathi ya ba ya ba nkgokolo. Bogodimo bja yona le bjona bo dirile mphaphašana ya nkgokolo.

Sethalwa sa 31: Sethalwa sa 26: Telo e tšwa Motsemagaeng wa Maunatlala kua GaModjadji, Masepaleng wa Greater Tzaneen, Seterekeng sa Mopani, Porofentsheng ya Limpopo (20 Pherekong 2017).

Telo ye e dirilwe gore e be boreledi. Le ge motho a e hlatswa, a ka se gobatšwe ke mafatša. Ye e tloga e le pleiti ya Seafrika.

5.2.15.1 Mohola

Mohola wa yona ke go solela bogobe ka gare. Batho ba bagolo ba tlwaetše go bona makako a sotšwe ka gare ga yona ka bothakga.

5.3 Didirwa tša bokgabo le thekenolotši

Didirwa tša bokgabo ke dilo tše motho a ka kgonago go di swara goba go di kgoma tšeo setšo sa batho ba ba itšego se kgonago go bonala. Tšona di tšweletšwa ke batho go laola le go fetola maphelo a batho. Di dirwa ka go šomiša dilo tša tlhago goba dikgerekgere tša go lahlwa. Didirwa tše ga di bolele ka setšo fela eupša le ka mešomo ya tšona ya go fapafapana. Tšona di ka lemogwa ka ditsela tše di latelago:

- ke dilo tše motho a ka di kgomago goba a ka di swarago;
- ke dilo tšeo di dirwago goba di bopšago ke batho; ebile
- ke dikarolwana tša setšo tša go fetoga le matšatši le ge e le gore tše dingwe ga di tšweletše setšo sa batho.

Ntlha ya boraro e kwana gabotse le seo Myburgh (1981:27) a se tšweleditšego dinyakišišong tša gagwe ka ditšo tša batho. O bea taba ya gagwe ka tsela ye e latelago:

Artefacts, especially stone tools, constitute the earliest evidence of culture and according to archaeological dating methods show progressive refinement through the ages.

Theknolotši e bapala karolo ye bohlokwa maphelong a batho. Theknolotši gabotse e laodiša ka dithekniki le ditlabakelo tšeo motho a di dirišago go bopa dilo tša go swana le dijo, diširelo, diaparo, mebeta le tše dingwe tšeo di dirwago ka dikgerekgere tikologong ye re phelago go yona. Ka tšhomišo ya theknolotši, batho ba dira gore bophelo bo be bobebe. Didirwa tše di swanetše go dumelwa ke batho go ba karolo ya setšo sa bona ka lebaka la gore mehla le mabaka di a fetoga. Ntlha ye e tiišetšwa ke diporofesa (*professors*) le dingaka (*doctors*) tša Yunibesithi ya Afrika-Borwa (1985:104) ge di re:

Through sporadic or prolonged contact between peoples the use of artefacts may spread over large areas, acceptance of the objects usually entailing adaption or reinterpretation (the process by which a component of culture transmitted from a foreign culture is given a new meaning to adapt it to the culture of the receiving people) in accordance with the value-system of the receiving people.

Go na le bohlatse bja tšwelopele ya histori ya setšo yeo e lego gore ga e hlalošege ebile ga e kwešišagale mafelong a a fapanego a lefase. Taba ye e bontšha gore batho ba mehlobo ya go fapana ge ba kopana ba šomišetšana ditšo ka go adimana goba ka go huetšana. Taba ye e otlollwa gabotse ke Beals le Hoijer (1971:576) ge ba re:

Similar interventions may have occurred independently in different parts of the world, but it is more likely that similar culture traits found among different peoples are due to borrowing or diffusion than to independent invention or discovery.

Mabaka ao a dirago gore go bopša ga dilo tša go swana go be gona bathong ba go fapana a akaretša ditikologo, ditšhušumetšo, maloko le mešomo tša go tšeelana mello. Didirwa di bontšha mekgwa ya batho ya setšo. Sehlopha se sengwe le se sengwe sa batho se na le mohuta wo o itšego wa didirwa tše di fapanago le wa mohuta wa sehlopha se sengwe. Ka go realo, go na le didirwa tše dingwe tšeo e lego gore batho ba bangwe ba kgona go laodiša botšo bja tšona ka go di momagantšha le sehlopha se se itšego sa batho.

Didirwa tša go swana le dintlo le diširelo ke magae ao re sa tsebego gore a mangwe a ona a dirilwe ka eng goba bjang eupša ke dilo tša sehlopha se sengwe le se se sengwe sa batho se se di šomišetšago go dula ka gare ga tšona. Tšona di agwa go ya ka tumelo, ekonomi le thuto ya sehlopha se se itšego sa batho. Di agwa go ya ka ditokelo tša batho bao. Tšona ge di agwa go šomišwa ditlabakelo tše batho ba di swerego tša go aga le maatla a bona a bodumedi. Ka mokgwa wo, dintlo tša batho tša go fapana di na le matšo a go fapana. Go swana le dikobo, di aparwa ka mabaka a go fapana go lebeletšwe le mengwaga ya batho le bong. Mohlala e ka ba wa ge mosadi a apere boso go laetša gore o hlokofaletšwe ka gae. Mehlobo ye mengwe ga e dire ka mokgwa wo. Ba no ikaparela dikobo tša mebala ye mengwe, e sego wo moso, le ge ba hlokofaletšwe. Ke ka lebaka leo Basotho ba rego: “Dinaga ga di etelane, nka be di etelana, di be di tlo segana”. Taba ye ke sešupo sa gore batho ga ba swane ebile ba ka se tsoge ba swane. Le ge go gontši re swana, ka tlhago, go gongwe re a fapana.

5.4 Meraloko ya setšo melokong ye e tlogo

Bohlokwa bja meraloko ye ga bo na makomo. E tla no dula e le bohlokwa le melokong ye e tlogo. Segolothata ke go šutiša meraloko ye go tloga molokong wo mongwe go ya go wo mongwe. Go e šutiša ke go laetša histori, dilo tšeo di fetilego, tšeo di bego gona ka nako yeo le tšeo e lego gore di sa tla. Go bohlokwa go fetišetša meraloko ye melokong ye mengwe ka gore ke thoto yeo bafsa ba ka lokišago bophelo bja bona ka yona. Ka yona meraloko ye, setšhaba se ka ba ngata e tee.

Sehlopha se bohlokwa kudu go feta motho o tee ka lebaka la gore motho o tee o re go tla, a hlokofala mola sehlopha se tla no šala. Le ge ba bangwe ba sehlopha ba ka no tloga, ba go šala ba bontšha ba bangwe ba tla ba gona. Batho ba go abelana mekgwa ya go swana ya go phela, ba ba le maatla bjalo ka sehlopha go feta motho a le noši. Ba kgona go itšhupa le bathong ba mehlobo ye mengwe gore ke batho ba mohuta mang. Sehlopha se fa batho boitshepo le mokgwa wa go gogela felo go gotee. Menagano ya bona ga e be le kgatelelo ka baka la gore ba lokišeditšwe ke borakgolokhukhu á bona tsela ye ba swanetšego go phela ka yona. Go ba gona ga meraloko ye go laetša tšwelopele ya histori ya setšhaba le kgolo ya sona. Ke bohwa bjo ba ka se tsogego ba bo amogilwe ke motho. Batho ba sa latelego setšo sa bona ba nyoga mmoto wa boima ge ba dutše ba gola. Meraloko ye ke yona ya go gogela setšhaba go ditiro tša tšatši ka tšatši ka lebaka la gore di ithekgile godimo ga polelo. Tlhabologo ya leago le yona e ithekgile godimo ga polelo le tshwano ya dilo setšhabeng. Polelo e netefatša kelelo ya tshedimošo go tloga mothong yo mongwe go ya go yo mongwe. E raloka karolo ye bohlokwa le ditabeng tša ekonomi tšeo di swerego maphelo a batho.

Meraloko ya setšo e aga setšhaba gore se phele bophelo bjo bobotse le go kwešiša ditiragatšo tše di fetilego. Bjalo ka ge histori e laodiša ka ditaba tše di fetilego, boleng bja tšona bo letše godimo ga dithuto tše di šomišwago ke batho. Meraloko ye e fa batho dithuto tša go fapana. Bjalo ka bohwa bja setšhaba, e dira gore batho ba gopole le go dira dilo ka mekgwa ya go swana. Ka mokgwa wo, batho ba kgona go phela gabotse bjalo ka sehlopha. Kgokagano ya sona e a bonagala. Ke tsela yeo ba kgonago go iphapantšha le mehlobo ye mengwe ka gona. Phapano e akaretša polelo, moaparo, tswalano le lefelo leo batho ba phelago go lona, maina le bophelo ka kakaretšo. Meraloko ye e laetša tswalano ye batho ba bego nayo bjalo ka setšhaba ka baka la gore melao ye e šomišwago ge ba dutše ba phela e a swana. Ka tsela ye, setšo se

laodiša ka mekgwa ya batho le ka mokgwa wo ba naganago ka gona. Basotho ba Leboa, bjalo ka setšhaba se sengwe le se sengwe, ba na le mokgwa wo o ikgethilego wa go phela.

5.5 Thumo

Kgaolo ye e laetša gabotse gore Basotho ba Leboa le bona Dipalo ba a di tseba. Nnete ya taba ye e bonagala ka didirišwa tša go fapana tšeo ba di dirilego. Go a laetša gore ba meta didirišwa tša bona ka tlhokomelo ye kgolo. Mešomo ya bona ya go amana le Dipalo e bonala tšatši ka tšatši ebile e bontšha e le batho ba ba kgonago go ikema ka bobona. Ba kgona go tšea maikarabelo. Ka meraloko ye, batho ba ka tla ka mekgwa ye mentši ya go iphediša. Bana ba hwetša thuto ya motheo yeo e tla ba holago bophelo ka moka mafapheng a go fapana a bophelo. Batho ba bantši ba tšea Dipalo di le bothata kudu ba sa lemoge gore ba raloka ka tšona bophelong bja bona, e le bogobe bja bona bja ka mehla. Mediro ya bana, batswadi le barutiši/gadi e laolwa ke setšo sa bona. Batho ka moka ba kgona go ba le maikarabelo. Ba kgona go kgetha mekgwa ye mebotse le yeo e sego ye mebotse. Ga go motho yo a ka tlogo ka didirišwa tša go swana le tše di tšwelelago mo kgaolong ye ntle le go rutwa. Nka be motheo wa Dipalo o se gona, didirišwa di be di ka se hlamege gabotse. Bokgwari bjo di dirilwego ka bjona ke bja maemo a pele.

KGAOLO YA BOSELELA

THUMOKAKARETŠO

6.1 Matseno

Kgaolong ye monyakišiši o ruma le go fa kakaretšo ya dilo ka moka tšeo a kgonnogo go di hwetša le go di fihlelela ka gare ga nyakišišo ya gagwe. Setšong ka kakaretšo re lebeletše meraloko ya setšo le tše dingwe tša didirišwa. Didirišwa tše tša setšo e tloga e le monwana le lenala le tirišo ya Dipalo. Bontši bja meraloko ya setšo ge e ralokwa, e utolla ka moo e tsenelanago le Dipalo ntle le bosodi.

6.2 Mafetšo

Ka gare ga meraloko ka moka ya setšo, Dipalo di tloga di le bohlokwa. Go na le nako ya go thoma go raloka le ya go fetša papadi ye e itšego. Melawana ya Dipalo e a latelwa ge go ralokwa meraloko yeo ya setšo le ge go thalwa ye mengwe ya meraloko bjalo ka moruba, morabaraba, diketo le tše dingwe. Ge melawana e latelwa ka tsela ya maleba, diboepo tša Dipalo di tšwelela le go bonagala gabotse. Go ka tšwelela seboepo sa sediko, khutlotharo goba khutlonne le tše dingwe diboepo go ya ka go fapana ga tšona re lebeletše tšona Dipalo. Polelo ya ge go ralokwa ye mengwe ya meraloko le dikoša tšeo di opelwago ge go ralokwa, di tloga di šitlela taba ye ya setswalle magareng ga meraloko ya setšo le Dipalo. Ge go opelwa goba gona go bolela, go ba le go šielana le yona tatelano ya maleba. Dintlha tše di tloga di laetša gore ka nnete go tloga go ena le tsenelano ya kgonthe magareng ga Dipalo le meraloko ya setšo ka go fapana ga yona.

Karolo ye nngwe le ye nngwe yeo e tšweletšwago e tloga e laetša Dipalo di sa tloga. Ka go le lengwe re ka lebelela mabothakga ao a dirwago ke Maafrika ka diatla tša ona. A tloga a kgamathetše ka Dipalo. Ge re kgopha lapa, go bopa dipitša, go šomiša digo le tše dingwe, re kgona go bona seo e lego nnete ya taba ka yona tsenelano ye ya Dipalo le dilo tše tša setšo. Go ka tšweletšwa mekgabišo ya go fapana go ya ka ditšweletšwa, eupša seo se šalago ke gore Dipalo di kgatha tema. Sa go thabiša ke gore le ge baraloki ba ka lapa ge ba raloka, ba ka se kgaogane ba sešo ba bone gore ke mang yo e lego mothopi. Se se bonagala le go yoo a dirago

mošomo wa diatla. Le ge a ka lapa, o ba le bonnete bja gore ge a eya go khutša, seo a bego a se dira se na le ntlha le thito. Go ba bjalo le go Dipalo. Moithuti goba morutiši o lwa le palo go fihla a hwetša karabo.

Ge baraloki ba meraloko ye ya setšo ba ka kopana ba sa tsebane goba ba etšwa mebotong ya go fapana, pele ba raloka ba bea melawana yeo mafelelong e tla ba thušago gore ba kgone go hlokola bathupi ba papadi yeo. Melao e ka se fapane kudu. Mafelelong baraloki ba ile go sepela ka mošito o tee. Yoo e lego mothopi o ile go tšwela nyanyeng. Le go Dipalo go bjalo. Palo e tee e ka dirwa ka mekgwa ya go fapana, ke batho ba go fapana gomme mafelelong karabo e tla swana le ge mokgwa wa go lwa le palo yeo o be o sa swane. Temana ye e leka go tšweletša gore meraloko ya setšo ke modu wa Dipalo, kudu ka ge bontši bja yona e ralokwa go tloga bjaneng. Go tloga go itaetša gabotse gore Dipalo di tloga di etšwa setšong sa Maafrika. Bana ba thoma go bala, go thala le go raloka ka go šielana e sa le ba bannyane, pele ba ka ya sekolong. Ga go morutiši/gadi yoo a kgathago tema go ruteng meraloko ye ya setšo. Bjalo ka Maafrika, re belegwa re ena le tsebo. Ka mantšu a mangwe, re ka re Maafrika a belegwa a ena le madi a Dipalo le tsebo yeo e ikagilego dikgopolong tša bona.

6.3 Ditšhišinyo

Nyakišišo ye e kgonne go re utollela gore dilo tše dintši tša setšo go akaretša le meraloko ya setšo di tloga di tshedišwa mahlo kudu mehleng ya lehono. Meraloko ye ya setšo e tloga e sa elwe tlhoko. Ge go ka thwe go na le phadišano ya meraloko ya setšo, e tloga e sa bonwe bjalo ka papadi yeo e phelago goba yeo e nago le mohola. Bakgathatema le ge ba ka iteka bjang goba bjang, ga go se sekaone seo ba ka fiwago sona go laetša gore ke bathopi. Go sa kgathalege gore baraloki ba na le mengwaga ye mekae, ka moka ga ba tšeelwe hlogong.

Matšatšing a lehono go na le mekgatlo ye e ikemego ya meraloko ya setšo. Tšhišinyo ya ka ke gore mekgatlo ye e eme ka a mabedi, e lomantšhe meno le go ba ngatana e tee gore meraloko ye ya setšo e tšeelwe godimo. Mmušo le wona o swanetše go ba le seabe tabeng ye ya gore meraloko ya setšo ka go fapana ga yona e rutwe dikolong, go thoma mphantong wa fase gore bana ba gole ba tseba gore Dipalo di tloga di le bonolo bjalo ka meraloko ye ya setšo ka ge di tsenelana. Go ka ba bohlokwa ge barutiši/gadi dikolong ba ka hwetša tlhahlo go tša meraloko ya setšo gore ge ba ruta ka mphantong, ba fele ba tswaka le go nyalantšha meraloko ye le Dipalo.

Tšhišinyo ye nngwe ke ya gore bao ba bego le bokgoni bja go ngwala le bona ba ka hlomola naga mootlwa ka go tšweletša dingwalwa ka go fapana ga tšona. Ka ge meraloko ye e le ya go ralokwa, go bohlokwa gore diphadišano di beakanywe, bakgathatema ba go thopa sefoka ba phumolwe dithitho go tlatša seatla. Go ka thabiša ge meraloko ye ya setšo e ka emaemelwa le yona e be le mošito bjalo ka meraloko ye mengwe yeo e ikemego mo nageng ya Afrika-Borwa. Diyalemoya le dithelebišene di ka tšwela thaka ye tshese mohola ka ge tšeo e le maetišo a bona ka ge mollo o se sa orelwa matšatšing a lehono.

Batswadi ba tloga ba le bohlokwa. Ba ka kgona go tutuetša bana ba bona ka malapeng gore ba dire Dipalo dikolong ka ge e le thuto yeo e ikemego go tša maphelo le boiphedišo ka kakaretšo. Se se ka ba bonolo ka ge thuto ye e thoma ka lapeng ka meraloko ye ya setšo. Se se ka thuša bana gore ba be le boitshepo ge go tliwa tabeng ya go kgetha dithutwana sekolong, go lebeletšwe kudu thuto ye ya Dipalo ka ge batho ba e bona e le bothata. Kakanyo ye nngwe ke ya gore badudi ba naga ba lemošwe bohlokwa bja meraloko ya setšo le ka moo e lego modu wa Dipalo ka ge di tloga di tsenelana.

METHOPO

Alexander, N. 2000. *English Unassailable but Unattainable*. The Dilemma of Language Policy in Education in South Africa. (PRAESA Occasional Papers, No.3). Cape Town: PRAESA/University of Cape Town.

Ascher, M. 1991. *Ethno-Mathematics: A Multicultural View*. California: Brooks/Cole Publishing Company.

Barkhuizen, G. P. 1993. *Preparing Teachers to Teach English in Multilingual Settings*. Port Elizabeth: Printing Department.

Barron, S. 2012. *Language Matters for the Millennium Development Goals*. Bangkok: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organizations (UNESCO).

Beals, R. L. & Hoijer, H. 1971. *An Introduction to Anthropology*. 4th ed. New York: Macmillan Publishers.

Bennet, J. E. 1948. *Social Life Structure and Function: An Introductory General Sociology*. New York: Oxford University Press.

Bergeijk, J. & Prins, F. W. 1970. *Leerplan en Leidraad*. Zeist: Hertogenbosch.

Bishop, A. J. 1988. *Mathematical Enculturation: A Cultural Perspective on Mathematics Education*. Netherlands: Kluwer Academic.

Chikodzi, I & Nyota, S. 2010. *Interplay of Culture and Mathematics: The Rural Shona Classroom*. Zimbabwe: Great Zimbabwe University.

Criticos, C., Long, L., Moletsane, R. & Mthiyane, N. 2002. *Getting Practical: About Outcome-based Teaching Learning Guide*. Cape Town: Oxford University Press.

Crystal, D. 1994. *The Cambridge Encyclopaedia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Davidson, D. M. 2000. *An Ethno-Mathematics Approach to Teaching Language Minority Students*. Centre for Excellence in Education: North America University.

D'Ambrosio, U. 1984. *Socio-cultural Bases for Mathematical Education*. Australia: Adelaide.

D'Ambrosio, U. 1990. *The Art or Technique of Explaining and Knowing by ISGEM*. Australia: Adelaide.

D'Ambrosio, U. 1992. Ethno-Mathematics and its place in the History and Pedagogy of Mathematics for the Learning of Mathematics, Vol.5:44-48.

Eves, H. 1990. *An Introduction to the History of Mathematics* (6th ed.). Philadelphia: Saunders College Publishing.

Finnegan, R. 1978. *Oral Literature in Africa*. London: Oxford University Press.

Gerdes, P. 2001. Exploring the Game of "Julirde". *Teaching Children Mathematics*, Vol. 2:321-327.

Griessel, G. A. J., Louw, G. J. J. le Swart, C. A. 1986. *Principles of Educative Teaching*. Pretoria: Acacia Books.

Guma, S. M. 1977. *The Form, Content and Technique of Traditional Literature in Southern Sotho*. Pretoria: J. L. van Schaik.

<http://mg.co.za/article> (Accessed on 25 January 2017).

Knight, R. 2010. *Journal of Pan African Studies*, Vol. 3 (10): 4-8.

Kaschula, R. H. & Anthonissen, C. 1995. *Communicating Across Cultures in South Africa: Toward a Critical Language Awareness*. Johannesburg: Hodder & Houghton/ Wits Press.

Kirky, D. 1992. *Games in the Teaching of Mathematics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kroeber, A.L. 1948. *Anthropology Harcourt*. New York: Brace and Company.

Kuiper, J. 2000. *The Use of Indigenous Knowledge Systems in School Curricula*. London: Sage Publications.

Kurumeh, M.S.C. 2004. *Effects of Ethno-Mathematics Teaching Approach on Students' Achievement and Interest in Geometry and Mensuration*. Unpublished PhD. Thesis. Nsukka: University of Nigeria.

Larlham, P.F. 1982. *Black Theatre, Dance and Ritual in South Africa*. Michigan: UMI Research Press.

Lindfors, B. 1973. *Folklore in Nigerian Literature*. New York: Africa.

Makwala, A.J. 2001. *Letlakala la Legare*. Giyani: Lobedia Publishers.

Mathale, C. 2012. Speaking Your Language with Pride. *Unpublished Paper Presented at Provincial Heritage Day Celebrations* in Polokwane, Limpopo Province, September 24, 2012.

Mogari, D. 2000. *Geometrical Thinking by Exploring Socio-cultural Activities*. London: Cassell.

Molaotheo wa Repabliki ya Afrika-Borwa, 1996. Pretoria: Government Printers.

Mosimege, M. 2006. Indigenous knowledge systems and Ethno-Mathematics. In: Barbaton(ed). *Proceedings of the Third Ethno-Mathematics Conference*. University of Auckland, New Zealand, 12-16 February 2006.

Mutasa, D. E. 2006. Mother-tongue amidst other Languages: Playing Roles in the Classroom and Outside. In Mutasa, D. E. *African Languages in the 21st Century: The Main Challenges*. Pretoria: Simba Guru Publishers.

Myburgh, A. C. 1981. *Anthropology for Southern Africa*. Pretoria: J. L. van Schaik.

Myers, L. J. 1987. *Journal of Black Studies*, pp.72-85.

Nakosteen, M. 1965. *The History and Philosophy of Education*. United States of America: The Ronald Press Company.

National Education Policy Investigation (NEPI), 1992. Pretoria: Department of Arts and Culture.

- Nkopodi, N. le Mosimege, M. 2009. Incorporating the Indigenous Game of Morabaraba in the Learning of Mathematics. *South African Journal of Education*, Vol. 29:377-392.
- Nkosi, L. 1981. *Tasks and Masks: Themes and Style of African Literature*. London: Longman.
- Ogunba, O. 1978. *Traditional African Festival Drama*. In Ogunba, O. and Irele, A. (eds). Ibadan: Theatre in Africa Ibadan University.
- Owomoyela, O. 1985. Give me Drama or...The Argument on the Existence of Drama in traditional Africa. *African Studies*, 28: 28-45.
- Peterson, A.D.C. 1951. *A Hundred Years of Education*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.
- Pistorius, P. 1971. *Kind is ons Midde*. Cape Town: Tafelberg Publishers.
- Professors & Doctors, 1985. *Anthropology: Study Guide 1 for ANT100-C*. Pretoria: University of South Africa.
- Richter, D., Richter, I., Toivanen, R. & Ulasiuk, I. 2012. *Language Rights Revisited- The Challenge of Global Migration and Communication*. Berlin: Berliner Wissenschafts-verlag.
- Stebbing, B. 1999. Learning through play: A manual for ECEC teachers. In: Pacey, P.H. (Ed). *Ministry of Education Sport and Culture*. Harare: UNICEF.
- Sudhir, K. le Ratnalikar, D. N. 2003. *Teaching of Mathematics*. New Delhi: Anmol Publication.
- Temyson, G. B. 1967. *An Introduction to Drama*. New York: Holt Rinehart & Wilson.
- Thiong'o, N. 2008. *A Grain of Wheat*. Heinemann. Edinburgh Gate, Harlow, Essex. CM20 2JE.
- Thomas, T. S. 1996. Ethno-Mathematics of Basotho. *African Journal of Research in MST Education, Special Issue*, Vol. 15(3): 72-85.
- Van der Stoep, F. le Louw, W. J. 1981. *Inleiding tot Didaktiese Pedagogiek*. Pretoria: Academica.

